

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «магістр»)

на тему:

**АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ОБРАЗУ ІСУСА ХРИСТА
У ПРАЦІ ФРІДРІХА НІЦШЕ «АНТИХРИСТ»**

Виконала:

студентка 2-го року навчання,
спеціальності 033 Філософія
Перепелиця Карина Леонідівна

Керівник:

Лютий Тарас Володимирович,
доктор філософських наук, професор

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3-12
РОЗДІЛ I. Ф. Ніцше і традиція християнства.....	С.13-30
1.1. Релігійна складова у житті Ніцше.....	С.13-21
1.2. Ніцшева рецепція христологічних студій.....	С.22-30
РОЗДІЛ II. Стратегії Ніцшевої критики релігії.....	С.31-45
2.1. Християнство в контексті релігійних вчень: погляд Ніцше.....	С.31-36
2.2. Основні аспекти Ніцшевої критики християнства у праці «Антихрист».....	С.37-45
РОЗДІЛ III. Аналіз деяких підходів Ф. Ніцше до розуміння образу Ісуса Христа.....	С.46-69
3.1 «Антихрист»: композиція та драматургія твору.....	С.46-50
3.2 Основні лінії порівняння: Е. Ренан, Д. Штраус, Ф. Достоевський.....	С.51-62
3.3 Амбівалентність образу Ісуса Христа у праці Ф. Ніцше «Антихрист».....	С.63-69
ВИСНОВОК.....	С.70-71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	С.72-81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Протягом багатьох століть європейська філософія перебувала під істотним впливом християнського вчення і християнської церкви, котра репрезентувала себе як спадкоємицю Ісуса Христа і «власницю» його повчань. Відповідно, відхилення від догматичного вчення було під заборобою, з ними боролися, маючи на меті зберегти чистоту Одкровення. Християнська релігія сприймалася як надприродне Одкровення, її засновником вважали Боголюдину, життя якої є чудом.

Проте упродовж XVIII-XIX ст. з'явилася низка історико-філософських досліджень, автори яких мали на меті здійснити «критичну обробку» життя Ісуса. Беззаперечно, вартими уваги є праці «Життя Ісуса» Е. Ренана ¹ та Д. Штрауса ². Ці праці здійснили своєрідну «революцію» стосовно розуміння образу та життя Ісуса Христа.

Постало питання про те, що ні в кого немає достовірного опису Ісуса і до кінця не зрозуміло, як варто сприймати його життя, діяння та вчення. Так, є Євангелія, але також є й неісторичний елемент у ньому, і проблема в тому, що достовірно не відомо, який саме суб'єктивний елемент вніс кожен з євангелістів, змальовуючи образ Христа. Критика дослідників, зокрема Штрауса, була спрямована не так на християнську релігію, як на християнську догматику, адже догмат про визнання Ісуса сином Божим є чи не найбільш консервативним.

Відповідно, заслугою Ренана та Штрауса є те, що вони спромоглися відійти від «літературної» історії Ісуса та спробували дослідити його життя як історичної особи, чому й присвячені їхні праці. Таке дослідження саме

¹ Див.: Ренан Э. Ж. Жизнь Иисуса; Апостолы / Э. Ж. Ренан ; [пер. с фр. Е. В. Святловский]. – М. : Обновление, 1991. – 335 с.

² Див.: Штраус Д.Ф. Жизнь Иисуса / Д.Ф. Штраус. – Харьков : Фолио ; Москва : АСТ, 2000. – 990 с.

історичного Ісуса, надає змогу відійти, під призмою мирського осмислення, від догматичного образу Христа. Проте варто зауважити, що джерелом такого дослідження є ті самі книги Нового Завіту й апокрифи. Фрідріх Ніцше у праці «Антихрист» керувався ще амбітнішою метою, ніж його попередники: він прагнув дослідити психологічний тип Спасителя в контексті христологічних студій.

Разом з тим, упродовж останніх десятиліть тенденції щодо розуміння християнського віровчення та сприйняття образу Христа зазнали істотних змін. У першу чергу це пов'язано з тенденцією духовного занепаду суспільства, коли банальні судження про духовне сприймаються як сама духовність. Стало можливим широке обговорення проблем релігії, і тепер кожен парафіянин чи нецерковна особа мають змогу самотійно осмислювати й обговорювати ті релігійні питання, над якими раніше розмірковували лише богослови. Це, своєю чергою, видозмінює християнське віровчення та його таїнство, адже попри застарілість традиційних усталених поглядів на релігію, предмети християнського віровчення, як і його євангельська історія, мало знайомі загалу.

Попри всі вищезгадані розвідки, досвід критичного аналізу релігійної свідомості і осмислення Спасителя як об'єкта соціального пізнання ще не був засвоєний. При критичному розгляді історичного образу Ісуса, відокремленого від образу Євангелій, всі його чудотворні діяння не витримують історичної верифікації.

Отож, актуальність нашого дослідження зумовлена потребою у реконструкції такого образу Ісуса Христа, що був би науково правдоподібним, проте дозволив описати ті історичні реалії, що змальовані аутентичними висловлюваннями і принципами вчення Ісуса.

Стан наукової розробки теми. З огляду на те, що Ніцше відходить від розуміння християнського віровчення як надприродного одкровення, а майже весь філософський доробок мислителя містить критику христологічних студій, його концепції є провокаційними й завжди привертають до себе увагу дослідників, особливо це стосується, XIX–XX ст.. Власне, лише в XX ст.

бібліографи виділяють, як мінімум, три хвилі розповсюдження ідей Ніцше: перша почалася після смерті філософа (Г.Файхінгер, Г. Зіммель); друга, безпосередньо пов'язана з організованим сестрою філософа «архівом Ніцше», починається з 1918 року із виходом у світ книги О. Шпенглера «Занепад Європи»; третя хвиля спричинена дослідженнями М. Гайдеггера і К. Ясперса в Німеччині, В. Кауфмана в Америці й М. Фуко у Франції ³.

Проте Ніцшеве амбівалентне сприйняття образу Ісуса Христа, на відміну від його ставлення до християнства в цілому, не є концептуалізованим і досліджувалося протягом останніх століть досить побіжно.

Серед найбільш значущих досліджень у 1920-х–1940-х рр. перш за все варто виділити праці М. Гайдеггера ⁴, який надав власну рецепцію концепту «смерті Бога» Ніцше. Гайдеггер намагався зрозуміти смисл Ніцшевого нігілізму і наголошував, що він є наслідком, а не причиною втрати віри в Бога. Філософ закликав розглядати ідеї Ніцше під призмою оновленого мислення, відмовившись від метафізичного, яке є або онтологією, або нічим іншим. Варто згадати й праці К. Ясперса ⁵, який здійснив спробу всебічного дослідження змісту філософії Ніцше. Відтворюючи історичну картину виникнення, викривлення і подальшого розвитку християнства, Ясперс ⁶ звернув увагу на Ніцшевий портрет Ісуса Христа, наголошуючи, що слово «ідіот» Ніцше розумів так само, як і Достоевський. Ясперс одним із перших відзначив, що все, що вбачає Ніцше в Ісусі, є різновидом того, що сам він визначає як декаданс. Важливою є і праця Ф. Г. Юнгера ⁷, котрий розробляє особливу методику нападів Ніцше на християнство, наголошуючи, що Ніцше перш за все розрізняє християнство та образ Ісуса Христа з метою руйнування історичних надбудов, а

³ Див.: Мочкин А.Н. Фридрих Ницше (интеллектуальная биография) / А.Н. Мочкин. – М., 2005. – С. 5–6.

⁴ Див.: Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль, 2006. – Т. 1. – 602 с. ; Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль, 2007. – Т. 2. – 456 с. ; Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» / М.Хайдеггер // Ницше и пустота. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2006. – С. 9–79.

⁵ Див.: Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования / Карл Ясперс ; [пер. Медведев Ю.]. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – 628 с.

⁶ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т. Ю. Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – 115 с.

⁷ Див.: Юнгер Ф.Г. Ницше / Фридрих Юнгер ; [пер. с нем. А.В.Михайловского]. – М. : Праксис, 2001. – 253 с.

також відокремлює Ісуса від його образів, створених у Євангеліях. Юнгер вважає, що позиція Ніцше схожа до позиції Мартіна Лютера, який дорікав папському престолу та церквам у тому, що їх життя протилежне Христовому.

З-поміж авторів 1950-х–1980-х рр. варто згадати Ж. Дельоза ⁸, котрий, розглядаючи смисл Ніцшевого концепту «смерті Бога», звертає увагу на те, що апостол Павло здійснює фальсифікацію християнського вчення, стверджуючи, що Ісус Христос помер за гріхи людей. Цю позицію Дельоз розглядає під кутом реактивного та пасивного нігілізму. Наслідком реактивного нігілізму є те, що людство саме приречило Бога на смерть, а пасивного те, що ми не знаємо, за що і чому помер Ісус Христос, адже вчення сфальсифіковане апостолом Павлом. Серед змістовних розвідок загального характеру помітною є розвідка А. Данто ⁹, котрий у монографії «Ніцше як філософ», виокремлюючи основні ідеї Ніцше та аналізуючи їх, спробував ввійти з ним у полеміку, а також розвідка В. Кауфмана ¹⁰, який зосередив увагу на комплексній реконструкції думок Ніцше та розглянув погляди Гайдеггера й Ясперса стосовно творчості філософа. У середовищі російських мислителів і дослідників ще з кінця XIX ст. особливу увагу було приділено темі взаємозв'язку ідей Ф. Ніцше та Ф. Достоевського (праці Льва Шестова ¹¹, Ю. Н. Давидова ¹², Н. Д. Тихомирова ¹³ та інших).

З 1990-х рр. помітними є розвідки Н. Короткова ¹⁴, Т. Кузьміної ¹⁵ та І.

⁸ Див.: Делез Ж. Ніцше / Жиль Делез. – СПб.: Аxioma, 2001. – 182 с.; Дельоз Ж. Ніцше і філософія / Жиль Дельоз. – Львів: Астролябія, 2010. – 348 с.

⁹ Див.: Данто А. Ніцше как философ / Артур Данто; [пер. с англ. А.А.Лавровой]. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 279 с.

¹⁰ Див.: Кауфман В. Ніцше: философ, психолог, антихристиянин / Вальтер Кауфман; [пер. Сухарева В. А.]. – М.: Владимир Даль, 2016. – 655 с.

¹¹ Див.: Шестов Л. Достоевский и Ницше. Философия трагедии / Шестов Л. // Сочинения. – М.: Раритет, 1995. – С. 15-175.

¹² Див.: Давыдов Ю. Н. Два понимания нигилизма: Достоевский и Ницше // Вопросы литературы. – 1981. – № 9. – С.115–160; Давыдов Ю.Н. Достоевский глазами Ницше // Лепта. – № 1. – 1992. – С.139-149.

¹³ Див.: Тихомиров Н. Д. Ницше и Достоевский. Черты из нравственного мировоззрения того и другого // Богословский вестник. – 1902. – № 7–8. – С.

¹⁴ Див.: Коротков Н. В. Христос Ницше [Електронний ресурс] / Н. В. Коротков. – SYMPOSITION. Историко-культурный альманах, 2015. – С.68–72. – Режим доступу: <http://nietzsche.ru/look/xxc/etika/hrist/>. – Назва з екрану.

¹⁵ Див.: Кузьмина Т. «Бог умер»: личные судьбы и соблазны секулярной культуры [Електронний ресурс] / Т. Кузьмина. – Режим доступу: <http://www.nietzsche.ru/look/xxc/etika/god-died/>. – Назва з екрану.

Новіка¹⁶, увагу яких зосереджено на репрезентації концепту Ніцше про «смерть Бога» вже з урахуванням напрацювань минулих років, у тому числі Гайдеггера та Ясперса. Беззаперечно вартою уваги є праця Б. В. Маркова «Людина, держава і Бог у філософії Ніцше»¹⁷. Російський дослідник не просто розглянув концепт «смерті Бога», а й спробував здійснити детальний аналіз «Антихриста», дотримуючись логіки викладу самого Ніцше. Автор звернув увагу на те, що християнство – релігія слабких та знедолених, а також на місце іудейського священика, який і забезпечує тріумф реактивних сил, дбаючи про виключно власні цілі. Б. Марков наголошує, що Ф. Ніцше намагається визначити психологічний тип Христа, порівнюючи його спадщину із доробком Е. Ренана та Ф. Достоевського. Проте варто наголосити, що Марков транслює ідеї Ніцше через призму власного світосприйняття і зазначає, що «насправді, християнство є мужньою релігією в особистісному плані, державному та соціальному»¹⁸, що є несумісним із позицією Ніцше. Б. Марков¹⁹ зауважує, що Ніцшеве неприйняття християнського віровчення зумовлене лояльністю останнього до знедолених та слабких людей.

Серед змістовних розвідок, що з'явилися від кінця 2000 р., варто згадати працю Джанні Ваттімо²⁰, який розглядає постулат Ніцше про «смерть Бога» як підвалину плюралістичної епохи постмодерну.

Серед найбільш значущих ніцшезнавчих досліджень, здійснених на теренах України, варто згадати монографію В. Екземплярського «Євангеліє Ісуса Христа перед судом Ніцше»²¹, видану на початку ХХ ст. Аналізуючи «Антихриста» Ніцше, київський професор порушує питання страждання,

¹⁶ Див. : Новик И. Идея смерти Бога в философии Ницше [Електронний ресурс] / И. Новик . – Режим доступу: <http://nietzsche.ru/look/xxc/etika/novik/> . – Назва з екрана.

¹⁷ Див. : Марков Б. В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б. В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – 788 с.

¹⁸ Марков Б. В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б. В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С.281

¹⁹ Див. : Марков Б. В. Хайдеггер и Ницше [Електронний ресурс] : По изд. : Homo philosophans. Сборник к 60-летию профессора К. А. Сергеева / Б. В. Марков. – СПб. : 2002. – С. 205–225. – Режим доступу: <http://nietzsche.ru/influence/philosophie/markov1/> . – Назва з екрана.

²⁰ Див. : Ваттимо Дж. После христианства / Дж.Ваттимо ; [пер. с итал. Д.В.Новиков]. – М. : Три квадрата, 2007. – 160 с.

²¹ Див. : Экземплярский В. И. Евангелие Иисуса Христа перед судом Фр. Ницше : (Популярные чтения) / Василий Экземплярский. – Петроград : Виктория, 1915. – 166 с.

любові та жертви для християнина. В. Екземплярський наголошує, що трактування сенсу життя і страждання віруючими і тими, хто перебуває поза релігією, є різними, а причини ніцшеанського атеїзму вбачає у поглиненні земним життям. Вартим уваги є й дослідження Д. Чижевського²². Розглядаючи працю «Неприкрите християнство» Б. Бауера, Чижевський²³ проводить паралель із висловлюваннями Ніцше в «Антихристі» і помічає спільні ідеї стосовно того, що християнство – це релігія німців. Це дає підстави припускати, що Ніцше був не просто знайомий із працею Б. Бауера, а й поділяв його позицію. Вагомою змістовною працею загального характеру є монографія українського філософа Т. Лютого²⁴, в якій детально схарактеризовано ідейні впливи на погляди Ніцше та, власне, їхню трансформацію.

Разом із тим, слід зазначити, що наукова розробка теми амбівалентності образу Ісуса Христа у праці Ф. Ніцше «Антихрист» перебуває на початковому етапі. У вищезгаданих розвідках увага в основному приділена окремим питанням вчення Ф. Ніцше, зокрема концепту «смерті Бога». Натомість питання про психологічний тип Ісуса Христа залишається в тіні загальної критики християнського віровчення і потребує подальшого вивчення, з урахуванням попередніх напрацювань.

Об'єктом дослідження у цій роботі є Ніцшева рецепція христологічних студій.

Предмет дослідження становить образ Ісуса Христа у праці Ф. Ніцше «Антихрист».

Метою роботи є розкриття специфіки Ніцшевої репрезентації амбівалентності образу Ісуса Христа у праці «Антихрист» в контексті рецепції філософом христологічних студій.

Зазначену мету реалізовано у роботі через розв'язання таких **завдань**:

²² Див.: Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. / Д. Чижевський ; [під заг. ред. В. Лісового] . – К. : Смолоскип, 2005. – Т.4.– VIII+376 с.

²³ Див. : Чижевський Д. Гегель і Ніцше // Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 4. – С. 339–360.

²⁴ Див.: Лютий Т. В. Ніцше. Самоперевершення / Т. В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – 978 с.

- здійснити огляд Ніцшевої рецепції христологічних студій, зокрема окреслити релігійну складову у житті мислителя;
- висвітлити ставлення Ніцше до християнства в контексті релігійних вчень;
- проаналізувати деякі підходи до розуміння образу Ісуса Христа, зокрема Е. Ренана та Д. Штрауса;
- розкрити специфіку Ніцшевого розуміння амбівалентності образу Ісуса Христа у праці «Антихрист».

Структура роботи зумовлена зазначеними вище метою і завданнями дослідження. Робота містить вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел.

У розділі 1 схарактеризовано місце та значення релігійної складової у житті Ніцше з метою визначення впливу життя мислителя на спосіб філософування. Також висвітлено Ніцшеву рецепцію христологічних студій.

У розділі 2 здійснено огляд стратегії Ніцшевої критики релігії. Зокрема розглянуто Ніцшеве тлумачення християнства у контексті релігійних вчень та визначено основні поняття його аналізу християнського віровчення.

Розділ 3 присвячено аналізу деяких підходів Ф. Ніцше до розуміння образу Ісуса Христа. Здійснено огляд композиції та драматургії твору «Антихрист». Особливу увагу приділено порівнянню образу Спасителя у Ф. Ніцше, Е. Ренана, Д. Штрауса та Ф. Достоевського. Розкрито специфіку Ніцшевого розуміння амбівалентності образу Ісуса Христа у праці «Антихрист».

У висновках узагальнено результати здійсненого дослідження та визначено перспективи подальшого вивчення теми.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Робота ґрунтується на застосуванні загальних принципів наукового пізнання, передусім наукової об'єктивності, історизму та комплексності. Відповідно до цього, діяльність філософів та їхній доробок, а також дослідницька література, що були об'єктом

вивчення, розглядалися з урахуванням конкретно-історичного контексту. Пошук та обробка матеріалу здійснювалися за допомогою використання загальнонаукових теоретичних методів дослідження, що відповідають конкретній специфіці роботи. Було застосовано такі теоретичні методи наукового дослідження, як аналіз, синтез, порівняння та узагальнення. У процесі дослідження автор керувався критичним методом аналізу джерел; в останньому розділі застосовано також порівняльний метод.

Основною **джерельною базою** для дослідження амбівалентності образу Ісуса Христа у праці Ф. Ніцше «Антихрист» є передусім її оригінальний текст німецькою мовою ²⁵ та переклад із німецької на українську мову, здійснений А. Онишком та П. Таращуком ²⁶. Поряд із працями Ф. Ніцше до першоджерел нашого дослідження належать також твори Е. Ренана ²⁷, Д. Штрауса ²⁸ та Ф. Достоевського ²⁹.

У розробці теми значну увагу приділено вивченню рецепції вчення Ф. Ніцше, здійсненої М. Гайдеггером ³⁰, К. Ясперсом ³¹ та Ж. Дельозом ³².

Для аналізу місця та значення релігійної складової у житті Ніцше, а також для здійснення огляду стратегії Ніцшевої критики релігії, використано оцифровані матеріали, розміщені на сайті Фрідріха Ніцше, створеному до 100-річчя від дня смерті філософа ³³.

²⁵ Див.: Nietzsche F. *Samtliche Werke: kritische Studienausgabe in 15 Banden. Der Fall Wagner. Gotzen-Dammerung. Der Antichrist. Ecce homo. Dionysos-Dithyramben. Nietzsche contra Wagner.* Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari / Friedrich Nietzsche. – Munchen : Deutscher Taschenbuch Verlag; Berlin : de Gruyter, 1988. – 461 S.

²⁶ Див.: Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Таращук]. – К. : Основи, 1993. – 413 с.

²⁷ Див.: Ренан Э. Ж. Жизнь Иисуса; Апостолы / Э. Ж. Ренан ; [пер. с фр. Е. В. Святловский]. – М. : Обновление, 1991. – 335 с

²⁸ Див.: Штраус Д.Ф. Жизнь Иисуса / Д.Ф. Штраус. – Харьков : Фолио ; Москва : АСТ, 2000. – 990 с.

²⁹ Див.: Достоевский Ф.М. Идиот / Ф. Достоевский. – Петрозаводск : Карелия, 1982. – 646 с.

³⁰ Див.: Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль. – 2006. –Т.1. – 602 с. ; Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль. – 2007. –Т.2. – 456 с. ; Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» / М.Хайдеггер// Ницше и пустота. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – С. 9-79.

³¹ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. –115 с.

³² Див.: Делез Ж. Ницше / Жиль Делез. – СПб. : Аxioma, 2001. – 182 с.; Дельоз Ж. Ніцше і філософія / Жиль Дельоз. – Львів : Астролябія, 2010. – 348 с.

³³ URL: <http://www.nietzsche.ru>

Робота спирається також на дослідницьку літературу, зокрема у питаннях, що стосуються бібліографії філософа. Варто виділити праці таких дослідників життя Ніцше, як Д. Галеві³⁴, А. Данто³⁵, Р.Сафранські³⁶, Дж. Янг³⁷, К. Ясперс³⁸.

Апробація результатів дослідження. За матеріалами кваліфікаційної роботи було підготовлено доповідь на тему «Традиція християнства через призму „Антихриста” Ніцше». Тези доповіді подано до друку у збірнику матеріалів XIV Міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління», що проходить у 2020 р. у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

Результати здійсненого дослідження узагальнено в таких **положеннях, винесених на захист:**

1. Визначити значення релігійної складової у житті Ніцше однозначно не можливо, проте вартою уваги є реконструкція зміни його поглядів. Парадоксальним є той факт, що мислитель народився в осередку протестантської реформації у родині ортодоксального лютеранського священика, вивчав теологію, проте «зажив слави» саме як завзятий критик християнства, який проголосив, що всі ходять до церкви, а Бог помер.
2. Християнська моральна гіпотеза для Ніцше – форма влади ідеології особистостей із ослабленою вітальністю. А уявлення про Бога є відображенням самого народу. Істотним для християнства є юдейське коріння, адже саме євреї вигадали «рабську мораль» та ресентимент.
3. Ніцше ставить собі за мету дослідити психологічний тип Спасителя. Перед філософом постають два образи Ісуса Христа, а саме те, яким він

³⁴ Див.: Галеви Д. Фридрих Ницше / Д. Галеви, Е. Трубецкой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 480 с.

³⁵ Див.: Данто А. Ницше как философ / Артур Данто ; [пер. с англ. А.А.Лавровой]. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 279 с.

³⁶ Див.: Сафрански Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. – 456 с.

³⁷ Див.: Young J. Friedrich Nietzsche: a philosophical biography / Julian Young. – Cambridge University Press, 2010. – 650 p.

³⁸ Див.: Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования / Карл Ясперс ; [пер. Медведев Ю.]. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – 628 с.

був, і його інтерпретація, адже вся історія і трактування християнства спотворене – зокрема апостолом Петром, який поширив брехню про «воскреслого Ісуса» й оголосив, що справжнє життя панує у потойбіччі.

4. Ісус помер не для «спасіння людства», а щоб показати, як людям потрібно жити. Людству він полишив практику. Не смерть Ісуса важлива, а сам факт його народження, бо саме цей факт розмиває межу між Богом і людиною. Християнство – це непорозуміння, бо був лише один християнин – Ісус Христос. Історичний Ісус не уособлює ідею гріха, а навпаки, проповідує любов.
5. Ніцше не поділяє позиції Е. Ренана, Ісус – не герой, це скоріше культурні маркери, і він не геній, адже виступає за заперечення всякої боротьби, будь-яких войовничих настроїв, що стає інстинктом у Євангеліях. Стороною він обходить і Д. Штрауса, який зосередився на критиці не так християнської релігії, як християнської догматики. Проте, філософ називає Ісуса «ідіотом», тобто людиною, яка перебуває у власному світі, не дотичному до реальності. Такого роду порівняння відсилає нас до однойменного роману Ф. Достоевського, а саме до образу князя Мишкіна.
6. Для Ніцше образ Ісуса виглядає дійсно досить амбівалентним і проявляється це в тому, що Євангелія не дають нам однозначної картини, тобто реального Ісуса доводиться відновлювати за допомогою критичного аналізу. З точки зору Ніцше, є перший дійсний образ Ісуса та другий – інтерпретація, домисел, породжений абсолютно чужими Ісусу інстинктами християнської громади, зокрема апостола Павла.

РОЗДІЛ І

Ф. НІЦШЕ І ТРАДИЦІЯ ХРИСТІЯНСТВА

1.1. Релігійна складова у житті Ніцше

«Цю книгу я писав не для загалу. Може, ніхто з моїх читачів ще й на світ не родився», – саме так починає «Антихриста» Ніцше³⁹. Дійсно, невідомість за життя, величезна популярність на початку ХХ ст., фальсифікація текстів та ідей, похмура тінь нацизму – все це підтверджує той факт, що Фрідріх Ніцше є мислителем, навколо ідей та життя якого не згасає гостра полеміка. Тому й не дивно, що «аналізуючи твори Ніцше, ми вбачаємо в них всі риси генія старого типу, але крізь ці риси, як крізь маску, в ньому просвічує і ще щось. Смерть або воскресіння: ось пароль Ніцше. Його не можна оминати: він – це ми в майбутньому, які ще не усвідомили себе. Ось хто такий Ніцше»⁴⁰.

Творчість мислителя сприймають по-різному: для одних він всього лише безумець, для інших – геніальний філософ; хтось не сприймає його ідей, віддаючи шану лише філологічним здібностям мислителя, а хтось захоплюється і вважає вчення Ніцше актуальним і досі. Попри це, неможливо говорити про філософські ідеї Ніцше, не розглянувши його біографію. Чи визначає спосіб життя хід думок і, відповідно, «мислинневий простір» є абстрактним чи за ним і будується все життя?

З огляду на вічну актуальність даних питань, все популярнішим стає звернення до біографістики. Проте варто зауважити, що існує дві тенденції, без згадки про які неможливо говорити, власне, про біографістику як таку, а саме: компартменталізм – уявлення, відповідно до якого учення філософа є цілковито автономним від його життя, а отже, має розглядатися окремо від останнього; редукціонізм – уявлення, згідно з яким біографія філософа містить ключ до

³⁹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.330

⁴⁰ Белый А. Фридрих Ницше [Електронний ресурс] / Андрей Белый. – Режим доступу: <http://nietzsche.ru/look/century/white/>. – Назва з екрана.

автентичного й вичерпного розуміння його вчення, яке, отже, слід розглядати обов'язково крізь призму біографічних чинників. Менжулін В. І. зазначає, що історико-філософська біографістика має прагнути відмовитися від однобічних спроб повністю звести філософію до життя філософів або, навпаки, цілком їх відокремити. Проте в контексті цих тенденцій особливо гостро постає питання про взаємозв'язок біографії та вчення Ніцше, адже певні факти з його життя дають підстави вважати цього мислителя хворим, а то й безумним, однак чи сприяє це розумінню його як філософа? ⁴¹ Отож, варто звернутися до реконструкції життя мислителя, того контексту та умов, за яких були спроектовані його погляди.

Парадоксальним є той факт, що Ніцше з'явився на світ в осередку протестантської реформації, проте «зжив слави» саме як завзятий критик християнства, який проголосив, що всі ходять до церкви, а Бог помер. Дійсно, народився Ніцше 15 жовтня 1844 року в Рекені, недалеко від Лейпцига, східна Німеччина, територію якого анексувала Пруссія у 1815 р, тому Ніцше назвали на честь Фрідріха Вільгельма IV, з яким мислитель народився в один день. Важливо зазначити, що перші чотири роки філософ зростав у центрі протестантської реформації, за 70 км від народження Лютера, та й сам належав до роду ортодоксальних лютеранських священників ⁴².

Батько Ніцше, Карл Людвіг, був освіченою людиною, вивчав теологію в Гале і згодом був удостоєний королівським канцлером приходу в Рекені. Мати Ніцше, Франціска Ернестина Розаура Елер, була шостою з одинадцяти дітей, відповідно, її освіта була типовою для сільської дівчини. Власне, у 1846 р народилася і сестра Ніцше, Елізабет, саме вона згодом супроводжуватиме Ніцше по життю і відіграє далеко не останню роль у формуванні та поширенні спадку філософа. Саме із свідчень Елізабет ми дізнаємося, що мислитель був досить обдарованою дитиною, говорити почав у два роки, читав уже в чотири, а

⁴¹ Див.: Менжулін В.І. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення // Наукові записки. – Т.115: Філософія та релігієзнавство.-К.: НаУКМА, 2011 —С. 18-20.

⁴² Див.: Галеви Д. Фридрих Ницше / Д. Галеви, Е. Трубецкой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 7-8

в п'ять відвідував школу в Рекені. Проте у 1848 р. родину спіткало нещастя, Карл Людвіг, за офіційними свідченнями, перечепився через пса та упав зі сходів, пошкодивши голову, що спричинило процес мозкової дегенерації, а в результаті – призвело до смерті пастора вже через 11 місяців, у віці 35 років. Згідно з розвідками Т.Г. Лютого, сімейство намагалося уникнути пліток про те, що їхньому роду притаманна розумова аномалія. Мати Ніцше згадувала, що чоловік помер через нещасний випадок, що спричинив розм'якшення мозку і ніколи не був безумним. Та й Елізабет завжди говорила виключно про падіння зі сходів ⁴³. Важливо, що Ніцше, якому на момент смерті батька було лише чотири роки, запам'ятав все до дрібниць і в своїй автобіографії, яку він написав через десять років після цих трагічних подій, зазначив: «Мого любого батька раптом спіткала ментальна недуга» ⁴⁴.

Н. Перцев у своїх дослідженнях «сімейних справ» Ніцше іронічно зазначає, що у своїй першій біографії, написаній у чотирнадцять років, Ф. Ніцше намагається описати себе як люблячого сина. Ідеальна сім'я, зруйнована страшним нещастям – саме така картина мусила бути змальована сином пастора, що зростав у благочестивій родині. Але чи вважав так Ніцше насправді? ⁴⁵

Дійсно, у своїй автобіографії філософ пише: «Якщо дерево позбавлене своєї крони, воно засихає і оголюється, і птахи залишають гілки. Нашу сім'ю обікрали з голови, вся радість зникла з наших сердець і в нас панувала глибока печаль» ⁴⁶. Проте у «Ессе Номо», вже наприкінці життя, згадуючи про батька, зазначає: «Він був хрупкою і хворобливою істотою, котрій суджено було пройти все це, він був скоріше доброю згадкою про життя, ніж самим

⁴³ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевернення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С. 56-63

⁴⁴ Nietzsche F. W. Aus meinem Leben [Електронний ресурс] / F. W. Nietzsche. – Режим доступу: <http://www.thenietzschechannel.com/works-unpub/youth/1858-fmlg.htm>. – Назва з екрана.

⁴⁵ Див.: Перцев А.В. Ф. Ницше: Дела семейные [Електронний ресурс] / А.В. Перцев. – Вести Московского Университета, 2001. – № 2. – Режим доступу: <http://www.nietzsche.ru/biograf/litera/family/>. – Назва з екрана.

⁴⁶ Nietzsche F. W. Aus meinem Leben [Електронний ресурс] / F. W. Nietzsche. – Режим доступу: <http://www.thenietzschechannel.com/works-unpub/youth/1858-fmlg.htm>. – Назва з екрана.

життям»⁴⁷.

Характерно, що маленький Фріц у той час молився за тата, саме від нього він успадкував здатність благоговіти перед мистецтвом, зокрема музичним, проте саме через спадкові дані Ніцше мав проблеми зі здоров'ям, тому скоріше за все філософ мав змішані почуття до батька – любов та розчарування одночасно. У будь-якому випадку Ніцше з цього часу почав вірити у порочну долю, викликану саме поганою спадковістю⁴⁸. Наслідком постійної тривоги, викликаній переживаннями з приводу можливого безумства та страху повторити батькову долю, є сон, що тривожив малого Ніцше: чутно звуки органу, батько постає з могили, кидається до церкви і через мить повертається із маленькою дитиною на руках та лягає назад до склепу⁴⁹. Ніцше вважав, що тією дитиною був він, проте цей віщий сон ознаменував смерть його молодшого брата – Йозефа.

Таким чином, рання смерть батька вплинула на Ніцше двояко: по-перше, страх повторити його долю, успадкувавши хворобу, по-друге, Ніцше залишився єдиним хлопцем у родині і з того часу зростав, імітуючи поведінку батька. Філософ був позбавлений дитинства в тому вигляді, в якому його прийнято сприймати, він не брав участі у гучних іграх і дитячих розвагах. Більш того, як зазначає Д. Галеві, Ніцше хотів заповнити свою втрату і збирався стати пастором, наслідуючи батька, адже на той час філософ не знав більш високого покликання. Улюбленим читанням було читання Біблії, ровесники слухали Ніцше із шанобливою увагою, коли він читав вголос якусь главу з Біблії, за що згодом прозвали його маленьким пастором⁵⁰.

Варто зауважити, що у 1856 р. Ніцше починає страждати на страшенні головні болі. У цей час філософ пише і перші автобіографічні нариси, в яких підіймає питання про те, як він став тим, ким є. «Спершу він пише про своє

⁴⁷ Ницше Ф. Полное собрание сочинений в 13 томах / Фридрих Ницше. – М. : Культурная революция, 2009. – Т.6: Сумерки идолов. Антихрист. Ессе homo. Дионисовы дифирамбы. Ницше contra Вагнер. – С. 192

⁴⁸ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевершення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С.66-67

⁴⁹ Nietzsche F. W. Aus meinem Leben [Електронний ресурс] / F. W. Nietzsche. – Режим доступу: <http://www.thenietzschechannel.com/works-unpub/youth/1858-fmlg.htm>. – Назва з екрана.

⁵⁰ Див.: Галеві Д. Фридрих Ницше / Д. Галеві, Е. Трубецкой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. С.10

життя, потім – тілом і життям, і в кінці він буде писати в зв'язку зі своїм життям», – зауважує Р. Сафранскі ⁵¹. Дослідник також зазначає, що той, хто так рано починає писати про своє життя, не просто самозакоханий, але і сприймає себе як не проблематичну людину. Ніцше вже в ранні роки досягає майстерності в тому, щоб підглядати і помічати за собою. Своє життя можна так дистанціювати, що воно застигає в образ. Відповідно, за свої перші автобіографічні начерки юний Ніцше береться як за оповідальну переробку власного життя в історію становлення. Ніцше знав те, що він – Ніцше, більше того, він відчував себе цільним, відчував, що йому на користь бути самим собою. Також мислитель вірив, що і нам піде на користь, якщо ми проявимо до нього інтерес. Отож, роботу над собою він здійснював з чітким усвідомленням того, що робить її для всього людського роду. Для Ніцше характерна переконаність у тому, що його життя, страждання і мислення носять винятковий характер ⁵².

Згідно з розвідками Дж. Янга, філософ у цей час ще глибоко релігійна людина. «... В усьому Бог благополучно вів мене, як батько веде своє вразливе дитя... Я дав собі тверду обітницю навіки присвятити себе служінню йому» ⁵³. Але в цей час Ніцше вже регулярно нездужає, через що часто пропускає школу.

Важливим етапом в житті мислителя є навчання у школі Пфорта. Характерно, що лютерани зберегли в недоторканності колишні методи викладання, що сягають початком XII ст. Відповідно, у школі викладачі ставили собі за мету підготувати дітей до релігійного життя, саме тут протягом шести років Ніцше вивчав теологію та біблеїстику. Галеві переконаний, що Ніцше, без сумніву, було вкрай важко освоїтися у школі, адже материнська ласка була поганою підготовкою до суворої дисципліни у Пфорта, де дух гуманізму поєднувався із протестантський моралізмом та німецькою

⁵¹ Сафранскі Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. —С.17

⁵² Див.: Сафранскі Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. —С.17- 25

⁵³ Young J. Friedrich Nietzsche: a philosophical biography / Julian Young. – Cambridge University Press, 2010. – p. 650

вимогливістю. Важливо, що у сімнадцять років, згідно з розвідками дослідника, Ніцше почав ставити під сумнів вимоги своїх вчителів. Він намагався утримати у своїй душі колишню віру, але вона зникала з кожним днем. Саме в цей час, твердить Галеви, філософ повільно і боязко звільняється від впливу релігії. Повільно тому, що для нього ще вкрай важливі догми і релігійні символи, що зв'язують його з пам'яттю про батька, але боязко, адже Ніцше відчуває, що, втративши стару віру, він вже не знайде нової ⁵⁴.

Підтвердженням того, що в цей час Ніцше починає вивчати релігію з раціональної позиції, є і його есей «Дитинство народів», написаний 1861 р., адже вже у ньому філософ висуває гіпотезу, що на примітивному рівні цивілізації всі люди вважають себе дітьми Бога, вони бояться скоріше природних сил, ніж Бога як надприродної істоти ⁵⁵.

У 1962 р. Ніцше пише статтю «Фатум та історія». Сафранські зауважує, що саме у цій праці юний Ніцше вперше говорить про волю до життєвого росту як свого роду іманентного трансцендентування. Фатум є тим взаємозв'язком, у якого люди власними діями відвойовують сенс. Віру у провидіння Ніцше відкидає як принизливий різновид покірності волі Божій. Якщо співвідношення свободи і фатуму влаштовано так, що від кожного залежить, як поєднати ці сфери в своєму житті, то справжній індивід стоїть між Богом, який мислиться як абсолютна свобода. Індивіду не слід схилятися ні перед Богом, ні перед природою. Проте, варто зауважити, що Ніцше ще не відкидає християнство, а скоріше прагне його модернізувати ⁵⁶.

Отож, згідно з розвідками Лютого, Ніцше у цей час перебуває у ситуації внутрішнього конфлікту, адже зовнішньо ще залежить від матері та перебуває під впливом школи, проте внутрішньо вже прагне звільнитися від вчення традиційної церкви. Це дає підстави вважати, що в цей час Ніцше переживає

⁵⁴ Див.: Галеви Д. Фридрих Ницше / Д. Галеви, Е. Трубецкой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 13-20

⁵⁵ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевершення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С. 102

⁵⁶ Див.: Сафрански Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. –С. 31-35

кризу, що провокує перегляд християнських позицій⁵⁷. Наслідком цього стає подальший перехід в університеті від теології до філології, а згодом і філософії. Проте, варто зауважити, що розчарування у християнстві зокрема і релігії в цілому не призвело до занурення у догматизм та ортодоксію, Ніцше перебував скоріше у стані постійного сумніву та пошуку.

Беззаперечно, розглядаючи певні аспекти із життя Ніцше, неможливо оминати й факт безумства філософа, а також питання про те, чи можна всерйоз сприймати його твори. Звісно, припущень стосовно фізичних патологій мислителя справді є безліч, проте немає підстав стверджувати, що філософські ідеї Ніцше є наслідком його хвороби, а тим паче говорити про те, що ця хвороба передалася Ніцше генетично від батька. По-перше, як зазначає Р.Дж. Холлінгдейл, термін «*gemütskrank*», який Ніцше вжив при описі батькового стану, означає психічний розлад, а не божевілля в клінічному сенсі. Стосовно ж Ніцшевого стану, використовувати цей термін не коректно, адже він пояснюється не як «*gemütskrank*», а скоріше «*geisteskrank*», тобто душевно хворий. Навіть якщо допустити, що колапс, який стався з філософом в останні місяці 1888 р. якось і вплинув на погляди Ніцше, то абсолютно не виправдано, наголошує Холлінгдейл, поширювати це на його праці і ставити під сумнів їх цінність, адже філософу притаманний послідовний хід думок, що простежується від роботи «Людське, занадто людське». Чим ближче до кінця творчої діяльності філософа, тим виразнішими та переконливішими стають його ідеї. Саме незвичайність цих ідей, а не дефіцит логіки в його творах – ось що віддалило від творів мислителя сучасного йому читача, а не факт психічного нездоров'я філософа⁵⁸.

По-друге, ніколи хвороба Ніцше не впливала на його творчість, а головне – не була джерелом ідей для мислителя, переконаний Дельоз. Ніколи для мислителя джерелом філософії не було страждання. У своїй хворобі Ніцше

⁵⁷ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевершення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С. 108-110

⁵⁸ Див.: Холлінгдейл Р.Дж. Фридрих Ницше. Трагедия неприкаянной души / Р.Дж. Холлингдейл ; [пер. с англ. А.В. Милосердовой]. – М. : Центрполиграф, 2004. – С.22-26

скоріше бачить точку зору на здоров'я, а в здоров'ї – точку зору на хворобу, яка не зачіпає мозок як об'єкт. Хвороба не може бути рушієм для мислячого суб'єкта, як і не може бути об'єктом мислення, вона скоріше інтерсуб'єктивна⁵⁹.

Проте, стосовно питання безумства філософа, неможливо не згадати і концепцію, запропоновану швейцарсько-канадським дослідником Анрі Еленбергером, що отримала назву «творча хвороба». Згідно з цією концепцією, хворобу Ніцше варто розглядати як «метод», на основі якого можна дістатися глибин буття. Еленбергер виділяє чотири принципові риси такої хвороби: початкова фаза настає після напружених інтелектуальних пошуків; хворому характерна одержимість певною інтелектуальною проблемою; припинення захворювання сприймається хворим як просвітління, нова ідея – як одкровення; слідом за зціленням настає трансформація особистості⁶⁰. Проте варто зауважити, що сам Еленбергер розглядав цю концепцію на прикладі Юнга та Фрейда, висуваючи щодо Ніцше лише припущення.

Отож, патологічного в стані Ніцше нічого не було, адже, як ми бачимо, все в житті філософа розвивалося поступово, навіть хвороба, як би іронічно це не звучало. Образ Заратустри не з'явився просто так, як і любов до філософії чи музики, все мало логічний початок, розвиток подій і кінець. Вчення і наукові чи філософські уподобання Ніцше зазнавали не просто трансформацій, Ніцше прогресував, вивчаючи постійно щось нове та завжди перебуваючи у пошуку. Він не був відстороненим, далеким від зовнішнього світу одинаком, у Ніцше були друзі, кохані жінки, він багато подорожував. На жаль, хвороба наздогнала його, але оцінювати вчення філософа через призму останніх років його життя не варто.

Таким чином, розглянувши певні віхи становлення поглядів Ніцше та проаналізувавши трансформування його релігійного світогляду, бачимо, що,

⁵⁹ Див.: Делез Ж. Ницше / Жиль Делез. – СПб. : Axioma, 2001. – С.16-17

⁶⁰ Див.: Beyond the Unconscious: Essays of Henri F. Ellenberger in the History of Psychiatry, introduced and edited by Mark S. Micale. - Princeton: Princeton University Press, 1993.- XII, p 330

попри виховання у протестантській родині та прагнення своїми діями бути дотичним до батька, раціональний підхід до релігії та певні внутрішні інтенції все ж спровокували відхід Ніцше від загальноприйнятих християнських догматів. Згодом в «Ессе Номо» Ніцше напише: «Щастя мого існування, можливо, унікальність його полягає у долі, якщо висловити це в формі загадки: як батько мій, я вже помер, а як мати моя – я ще живу і старію. Це подвійне походження ніби від найвищої і від найнижчої ланки на сходах життя – одночасно і *decadent*, і початок – якщо щось і пояснює (якщо щось і може тут пояснювати) мою нейтральність, свободу від прийняття тієї чи іншої сторони щодо загальної проблеми життя, то це саме це. У мене більш тонке, ніж у когонебудь з людей, відчуття висхідної і низхідної еволюції »⁶¹. Більше того, та духовна криза, яку пережив сімнадцятилітній хлопчик, заклала основу його майбутніх поглядів. Проте, варто зауважити, що Ніцше, як і будь який індивід, що перебуває у соціумі, просто не міг не зазнати зовнішнього впливу, отож не можна недооцінювати і дискурс, в якому перебував майбутній критик християнства. Слід визнати, що філософія Ніцше як така не могла відбутися поза контекстом внутрішнього досвіду переживання християнського віровчення. Ніцше не міг бути байдужим і зовні щодо релігії, адже його специфічна позиція все ж займана в контексті релігійних та християнських дискурсів.

⁶¹ Ніцше Ф. Полное собрание сочинений в 13 томах / Фридрих Ницше. – М. : Культурная революция, 2009. – Т.6: Сумерки идолов. Антихрист. Ессе homo. Дионисовы дифирамбы. Ницше contra Вагнер. – С.192

1.2. Ніцшева рецепція христологічних студій

В особистості Ніцше кореняться ті інстинкти, через які філософу ненависні майже всі уявлення його сучасників. Дійсно, другу половину XIX століття, на яку припадає життя і творчість Фрідріха Ніцше, доволі часто пов'язують із кризою раціоналістичного світогляду, проте є підстави стверджувати, що Ніцше не просто орієнтувався у тогочасному дискурсі, а й зазнавав значного впливу не лише окремих мислителів, а й певних філософських течій.

Варто зауважити, що еволюція філософії Ф.Ніцше, як слушно зауважує Мочкін, включає в себе три основних компоненти: романтично осмислена міфологія; критична деструкція соціальних інститутів суспільства; патологічний процес, що зумовлено хворобою філософа. Відповідно, на першому етапі переважає міфологія, що інтерпретована без руйнування базисного архетипу життя, на другому етапі переважає деструктивний аналіз соціальної дійсності, на останньому етапі відбувається синтез міфології та концепції «волі до влади» і «вічного повернення». Саме такий підхід, вважає Мочкін, збігається з парадигмою еволюції Ф.Ніцше, котру він сам запропонував у першій частині своєї праці «Так говорив Заратустра», а також згодом розвинув у «Ессе Номо». Власне, ці три етапи пояснюються так: перший – залежність і учнівство; другий – боротьба із залежністю, розробка власного вчення; третій – абсолютне утвердження нового вчення⁶². Отож, що зумовило трансформацію розвитку філософа і які ідеї вплинули на нього, спровокувавши неприйняття усталених норм соціальної дійсності та розробку власних ідей, яких рецепцій зазнав Ніцше, по-своєму трактуючи христологічні студії?

Перш за все, враховуючи протестантську вкоріненість мислителя, варто звернутися до тих умов, що передували становленню Ніцше власне як філософа. Отож, зауважимо, що протестантська філософія являє собою

⁶² Див.: Мочкин А.Н. Фридрих Ницше (интеллектуальная биография) / А.Н. Мочкин. – М., 2005. – С. 19

неформальну систему світоглядних уявлень, вона була започаткована Мартіном Лютером, який виступив проти католицької теології та її раціоналістичних елементів. Лютер наголошував на вченні про виправдання вірою, коли віра – єдина умова спасіння душі. Розум Лютер вважав небезпечним і згубним для віри і спасіння душі. Але після праці Лютера «Про рабство волі», протестантська ортодоксія змушена була пройти період поверхової раціоналістичної систематизації, і «пафос віри» був замінений «пафосом чистого вчення». Проте це викликало появу опозиції, якою стає пієтизм, який відродив стиль крайнього індивідуального самозаглиблення. В першій половині XVIII ст. у сферу протестантської теології потрапляють ідеї релігійно-філософської школи Лейбніца-Вольфа, які стали передумовою просвітницької лібералізації протестантизму, зокрема кантіанство, завдяки чому релігійна проблематика була перенесена в «моральний світ». Після цього протестантський богословський раціоналізм під тиском ідей Просвітництва і під впливом кантівської критики раціонального богослов'я остаточно переростає у так звану ліберальну теологію Ф. Шлейєрмахера і так з'являється неопієтизм та поширюється думка про те, що можна бути релігійним, не вірячи в Бога ⁶³.

Дійсно, на думку Ніцше щодо християнства вплинуло його оточення, щоправда, доречно буде припустити, що християнство у тому вигляді, з яким зіштовхнувся Ніцше у своїй родині, а саме безапеляційна віра та необґрунтованість власних поглядів членами родини, особливо матір'ю, це все було занадто слабким, аби пробудити у маленького Фріца щирі почуття, натомість пробудило недовіру, підозру та антипатію. Як зазначає Лютий, мати Ніцше дотримувалася тієї релігійної доктрини, що протистояла лютеранському раціоналізму і саме безапеляційна материна віра згодом критикувалася філософом. Ця течія зазнала поширення за часів, коли Ніцше навчався в Базелі і важливо, що його критика християнства направлена саме на протестантський радикальний неопієтизм, це зображено у розділі «Осляче свято» із праці «Так казав Заратустра». Характерно, що в цей час поширення у Німеччині набуває і

⁶³ Див.: Академічне релігієзнавство : підручник / [за наук. ред. А. Колодного]. – Київ : Світ знань, 2000. – С.432-433

націоналістичний рух. Лютер, критикуючи зловживання індульгенціями, і проповідуючи спасіння вірою, фактично створив не лише окремий рух, а й державну церкву. Звісно, згодом, у добу Просвітництва, відбулася певна трансформація, акцент із уявлень виключно про надприродний рай змістився на землю. Відбулося і відкриття німецької мови, спричинене перекладом Біблії Лютера, знайшли своє відображення у XVIII, а особливо у XIX ст., коли було зроблено перші кроки до створення німецької національної держави, що призвело до економічних зрушень, налагодження транспортних зв'язків, поживавлення студентського життя та відділення літератури від філософського дискурсу. Отож, Ніцше з одного боку критикував тогочасну добу, націоналізм, антисемітизм, а з іншого – захоплювався німецьким духом ⁶⁴. У «Антихристі» про цей період філософ говорить так: «...що таке Ренесанс? Це переоцінка християнських цінностей, геніальна спроба ...А що ж воно сталося? До Риму добувся Лютер ... І Лютер відновив церкву: він пішов у наступ...Марнувати все – незмінне діяння німців» ⁶⁵.

Цікавою видається позиція Ясперса, котрий зазначає, що для становлення світогляду Ніцше вкрай істотним виявилось те, що починаючи з двадцяти п'яти років і до кінця життя мислитель жив за кордоном, тобто спостерігав за Німеччиною ззовні, що сприяло підвищенню гостроти критичного погляду. Ніцше жив у пограничному стані, переконаний Ясперс, і це надало змогу по-іншому подивитися на те, що розумілося саме собою ⁶⁶.

Ясперс також зазначає, що, будучи дитиною, Ніцше захопився Шопенгауером, проте традиційний понятійний апарат філософ запозичує у Ланге, Шпіра, Тейхмюллера, Дюринга, Гартмана. Ніцше детально читав й Платона, проте скоріше як філолог. Важливим є те, що мислитель майже ніколи ґрунтовно не вивчав ідей великих філософів і, скоріше за все, знав їхнє вчення лише поверхово, проте з кожним роком філософ все впевненіше артикулював

⁶⁴ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевершення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С.17-29

⁶⁵ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.411-413

⁶⁶ Див.: Ясперс К. Ніцше. Введение в понимание его философствования / Карл Ясперс ; [пер. Медведев Ю.]. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – С. 94

філософськими проблемами, які досягав виходячи із власної субстанції ⁶⁷. Варто зазначити, що спосіб філософствування Ніцше призводить його і до поетів. В молодості він захоплюється Гельдерліном та Байроном. Сильний вплив, у другій половині життя на філософа справив і Ф. Достоевський. У музиці, власне, як і в житті, особливе значення для Ніцше мав Вагнер ⁶⁸.

У своїх розвідках Манн зауважує, що саме від Шопенгауера, яким так захоплювався Ніцше, він успадкував погляд, згідно з яким життя як уявлення являє собою видовище, незалежно від того, дане воно нам в безпосередньому спогляданні або відображене мистецтвом, тобто заслуговує виправдання лише як явище естетичне. Життя – це мистецтво, тому вище істини є мудрість, що захищає життя від песимізму адвокатів потойбічного та оптимізму раціоналістів, які мріють поліпшити існування у земному раю і працюють над підготовкою соціалістичного повстання рабів. Саме після знайомства із Шопенгауером, Ніцше розглядатиме тему песимізму в Античності, про що писатиме у «Народженні трагедії». Але варто зауважити, що після знайомства із працею Ланге, Ніцше довідається про значення теорії еволюції Дарвіна шляхом природного добору і зауважить, що вчення Шопенгауера не є досконалим ⁶⁹. Тим не менше, до Шопенгауера філософ звертається і наприкінці життя, пишучи «Антихриста». Розглядаючи християнство як релігію співчуття, Ніцше зазначає: «Шопенгауер мав слушність: співчуття заперечує життя, робить його гідним зневаги» ⁷⁰.

Цікавою є позиція Рассела, котрий у своїй праці «Історія західної філософії» зауважує, що шопенгауерівська східна етика самозречення зовсім не личила Ніцшевій концепції волі до влади. Рассел переконаний, що усвідомлено Ніцшевий світогляд був еллінським, його захоплювали досократики, за винятком Піфагора. Більше того незважаючи на те, що Ніцше критикує

⁶⁷ там же, С.95

⁶⁸ там же, С.95-96

⁶⁹ Див.: Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта [Електронний ресурс] / Т. Манн // Собр. соч. в 10 т. – М. : Гос. изд-во худож. лит., 1960. – Т. 10. – С. 346-391. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/look/xxa/mann-filosof/>. – Назва з екрану.

⁷⁰ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С. 335

романтиків, його світогляд багатьом зобов'язаний їм: це аристократичний анархізм байронівського типу. Важливим є те, що критика релігії і філософії у Ніцше повністю знаходиться під владою етичних мотивів. Він захоплюється тими якостями, що притаманні аристократичним меншинам, тобто більшості, на його думку, має бути засобом для піднесення меншості, а меншість – вона не повноцінна ⁷¹.

Беззаперечно вплив на Ніцше саме як критика християнства справило знайомство із працями та ідеями Б.Бауера, Д. Штрауса та М. Штірнера.

Важливим моментом, який не можливо не зазначити, є те, що на погляди Ніцше стосовно християнства, на думку Чижевського, доволі сильно вплинула дружба із Бруно Бауером, який стверджував, що християнство – релігія німців, пасивність, піднесена до рівня закону, рабство. Цю релігію Бауер вважав легкодухою, інертною, для неї жага перемоги є вадю, вона навіть не дозволяє боротися. Дійсно, у Ніцше думки схожі, для нього християнство – Євангеліє нікчемних людей, воно захищає невдах, християнський Бог є Богом слабосилих. За Бауером релігія німців обов'язково є релігією нещастя, Ніцше ж вважає, що християнству характерна покірливість стражданню, яка є невдоволенням самим собою. Бауер і Ніцше, як один, так і другий, шукають джерело релігійного почуття християнської віри насамперед у фізіології людського виду, їм характерна відраза до християнства як феномену «антиестетичного», особливо до його моралі. Проте ці мислителі вбачають найвищий вияв роду людського, найвищий зразок життя в античній цивілізації. Безперечно, така схожість ніколи не буває випадковою, вона – результат глибокої схожості в провідних настроях і в філософських постулатах ⁷².

Більше того, Бауера можна вважати своєрідним ритором, який підготував філософську критику в стилі Ніцше. Бауер розглядав релігію як продукт художньої творчості і тому, на відміну від Штрауса та інших наукових критиків

⁷¹ Див.: Рассел Б. Ніцше / Б.Рассел // История западной философии : и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней [Электронный ресурс] / Б. Рассел. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2008. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/rassb01/txt64.htm>

⁷² Див.: Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. / Д. Чижевський ; [під заг. ред. В. Лісового] . – К. : Смолоскип. – 2005. – Т.4. – С.355-358

релігії, його не хвилювали можливі чудеса, здійснені Христом. Бауер наголошував, що християнство фіксувало людину в її стражданнях і означало повну самопожертву ⁷³.

Дійсно, бауерівська критика євангельської історії – це спроба виокремити саме «неісторичний» елемент опису життя та діяння Ісуса, щоправда, вона не увінчалася успіхом, адже через своєрідну форму викладу думок та досить незалежний спосіб розгляду проблем Бауер так і не зміг вплинути на тогочасну теологію. Левіт вважає, що саме Бауер був першим, хто зрозумів, що раннє християнство не було результатом проповіді Ісуса, воно було чимось більшим, адже зі спасінням особистості воно пов'язувало спасіння світової душі. У своїй критиці християнства, описаній у праці «Відкрите християнство. Спогади про вісімнадцяте століття та доповнення про кризу дев'ятнадцятого», Бауер по суті передував «Генеалогії моралі» Ніцше. Бауер прагнув не лише дегуманізувати сутність християнства, а й довести його жорстокість у ставленні до людини, висвітлити його парадоксальне прагнення подавити у людині все те, що є для неї природним. Християнство за Бауером з'явилося в момент, коли старий світ більше не міг зберігати себе, саме християнство зафіксувало людину в її немічності та стражданнях ⁷⁴. Дійсно, саме такі настрої щодо сприйняття християнства прослідковуються у Ніцше. Це стосується не лише «Генеалогії моралі», а й безпосередньо «Антихриста», щоправда, про це згодом.

Згідно з розвідками Холлінгдейла, у 1865 р. Ніцше разом із своїм товаришем Дойсеном придбав екземпляр книги Штрауса «Життя Ісуса», в якій автор слідував вже популярній на той час тенденції деміфологізації образу Спасителя ⁷⁵. Дійсно, Штраус одним із перших за допомогою аналізу змісту Святого Письма, звернув увагу на спосіб представлення даних про Ісуса Христа. Власне і сам Ніцше в «Антихристі» зазначає: «Колись давно я, як і

⁷³ Див.: Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б.В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С.99-100

⁷⁴ Див.: Лёвин К. От Гегеля к Ницше : Революционный перелом в мышлении XIX века : Маркс и Кьеркегор / Карл Лёвин. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С.534-543

⁷⁵ Див.: Холлингдейл Р.Дж. Фридрих Ницше. Трагедия неприкаянной души / Р.Дж. Холлингдейл ; [пер. с англ. А.В. Милосердовой]. – М. : Центрполиграф, 2004. –С.58

кожен молодий вчений, із мудрою нескvapністю витонченого філолога смакував працю незрівнянного Штрауса, а зараз я занадто споважнів, щоб читати ту книгу»⁷⁶.

Ніцше був знайомий і з іншою працею Штрауса, а саме «Стара і нова віра». Проте філософ, ніби знущаючись над етичним боягузством Штрауса, застерігає його від спокуси будувати правила практичної моралі на основі дарвінізму, на законі *bellum omnium contra omnes*, рекомендуючи Штраусу задовольнятися злими нападками на священнослужителів і чудеса, оскільки це найкращий спосіб завоювати симпатії філістерів. Що стосується його самого, то в глибині душі Ніцше вже знає, що піде на будь-які крайнощі, аби завоювати ненависть цих філістерів⁷⁷. «Стара і нова віра» містить суму поглядів Штрауса: він не вірить у відродження релігії та пов'язує всі надії із світською, раціональною культурою. Така позиція зазнає значної критики Ніцше, котрий пиши «Невчасні міркування I: Давід Штраус: сповідник і письменник». У цій книзі Ніцше зображує свого ворога – це культурний філістер, який не має початкового уявлення про те, що таке культура. Штраус, переконаний Ніцше, не страждав від «смерті Бога», бо не дуже то й вірив у нього, він наважився повалити християнство і вітати Дарвіна як благодійника людства без страждань духу, бо не знав, що робить. Штраус ніби вважав, що релігія більше не є надійною, адже Дарвін продемонстрував істинність гіпотези еволюції, але продовжував думати і діяти так, ніби нічого не змінилося⁷⁸.

Серед дослідників творчості Ніцше популярною є позиція згідно з якою під час переїзду з Бонна до Ляйпціга філософ познайомився з ідеями Штірнера. Важливо, що Штірнер критикує релігію з позиції егоїзму, християнство, на його думку створило вимір людського, де дух немає нічого спільного із

⁷⁶ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – с.360

⁷⁷ Див.: Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта [Электронный ресурс] / Т. Манн // Собр. соч. в 10 т. – М. : Гос. изд-во худож. лит., 1960. – Т. 10. – С. 346-391. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/look/xxa/mann-filosof/>. – Назва з екрану.

⁷⁸ Див.: Холлингдейл Р.Дж. Фридрих Ницше. Трагедия неприкаянной души / Р.Дж. Холлингдейл ; [пер. с англ. А.В. Милосердовой]. – М. : Центрполиграф, 2004. –С.153-157

сутністю людини ⁷⁹.

Левіт вважає, що Ніцше, критикуючи тогочасну людину, намагається анулювати християнську гуманність і робить це аналогічно тому, як зазначалося у Штірнера, з традиційного зв'язку християнства і гуманності, Бога і людини. Єдине Я Штірнера, творить саме себе з ніщо, і надлюдина Ніцше, як і вчення про вічне повернення – наслідки з проблематики християнської гуманності. Внутрішній зв'язок християнства і гуманності полягає в тому, що надлюдина з'являється тоді, коли Бог мертвий. Ця смерть вимагає від людини, щоб одночасно з позбавленням від нього вона також подолала і людину. Тим самим людина втрачає своє традиційне положення між божеством і тваринам ⁸⁰.

В цілому, хід розвитку думки Ніцше найчастіше розділяється на три періоди: етап віри в культуру і в генія, поклоніння їм (до 1876 р.); етап позитивістської довіри до науки і критичного аналізу (до 1881 р.); етап нової філософії (до кінця 1888 р.) ⁸¹.

Дійсно, перший період характеризується захопленням Шопенгауером і Вагнером становить особливий період філософського становлення Ніцше. Перехід від метафізики Шопенгауера до позитивізму став корінним переломом в його світогляді, підтвердженням цього є праця «Людське, надто людське». Проте між творами Ніцше, що відносяться до другого і третього періодів його філософського розвитку, принципового розрізнення власне і не існує. Негативне ставлення до метафізики характерне не лише для другого етапу творчості Ніцше, а й для всіх його праць, написаних після 1876 р. ⁸²

Отже, ставлення Ніцше до доби, в якій він жив можна вважати досить амбівалентним. Попри всю критику тогочасного суспільства, форм релігії та власне людини, філософ все ж зазнав значного впливу від того філософського дискурсу, в якому перебував. Майже на всіх етапах свого життя Ніцше

⁷⁹ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевершення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С.135-136

⁸⁰ Див.: Лёвиг К. От Гегеля к Ницше : Революционный перелом в мышлении XIX века : Маркс и Кьеркегор / Карл Лёвин. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 508-510

⁸¹ Див.: Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования / Карл Ясперс ; [пер. Медведев Ю.]. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – С. 105-106

⁸² Див.: Галеви Д. Фридрих Ницше / Д. Галеви, Е. Трубецкой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 328-329

знайомився із ідеями не лише видатних мислителів, а й поетів та музикантів. А Ніцшева рецепція христологічних студій напряду пов'язана із позиціями Б.Бауера, Д. Штрауса та М. Штірнера. Власне, ідея раціоналізації релігії та деміфологізації образу Ісуса Христа вже не просто гостро обговорювалася, а й досліджувалася, свідченням чого є поширення праць Штрауса та Ренана, з якими Ніцше, власне, був знайомий. Отож, підхоплюючи тогочасні філософські ідеї Ніцше займає і свою радикальну позицію, керуючись досить амбітною метою – дослідити психологічний тип Спасителя.

Таким чином, у розділі I схарактеризовано місце релігійної складової у житті Ніцше, також висвітлено Ніцшеву рецепцію христологічних студій. Очевидно, що Ніцшеві ідеї зумовлені тим середовищем, в якому перебував філософ, вони виникають із деструктивних інтенцій. Дійсно, загальновідомий факт, що друга половина XIX століття, на яку припадає життя і творчість Фрідріха Ніцше, позначена кризою раціоналістичного світогляду, що виявила себе в естетиці декадансу. Як наслідок – з'являється розуміння того, що свобода індивіда неможлива без звільнення суспільства від пут, що його сковують, чим і є для Ніцше християнство. Логічним наслідком стає відчуження людини, приреченої об'єктивними умовами існування на розлад із собою. «Відраза до людини», про яку вперше заговорив Заратустра, є своєрідне відображення цієї трагедії людського відчуження. Отож, саме тотальне несприйняття тогочасних умов життя породжує у Ніцше аналіз, а згодом і критику всього християнського вчення, адже філософ спостерігає як релігія сприяє виродженню природних інстинктів людини, він переконаний, що християнство підірвало не тільки тілесну силу, але і душевну міць людей. Справжній, чистий лик християнства був закритий для мислителя потворними явищами релігійно-морального життя, і Ніцше уявляв собі християнство у вигляді якоїсь вузької доктрини або ж просто «моралі рабів», детальніше про це у наступному розділі.

РОЗДІЛ II

СТРАТЕГІЇ НІЦШЕВОЇ КРИТИКИ РЕЛІГІЇ

2.1. Християнство в контексті релігійних вчень: погляд Ніцше

«Християнство як мораль і релігія ніде й близько не підступає до дійсності», – наголошує Ніцше в «Антихристі»⁸³. Проте варто враховувати, що філософ зростав у протестантській родині, отож, протестантська філософія як неформальна система світоглядних уявлень, що була започаткована Лютером і згодом призвела до появи такого напрямку як пієтизм – ось проти чого саме спрямована критика Ніцше, саме це його дійсність. Цікавим видається і підхід Ніцше до визначення місця християнства в контексті інших релігійних вчень, адже він користується свого роду методом порівняльного аналізу, співставляючи християнство і буддизм, християнство та юдаїзм.

Дійсно, попри розчарування у християнстві, Ніцше віддає належне іншим релігійним вченням, розглядаючи їх на контрасті. «Засудивши християнство, я аж ніяк не хочу покривдити споріднену релігію ... буддизм», – зазначає філософ⁸⁴. Звісно, достеменно не відомо на скільки Ніцшеві знання про буддизм були ґрунтовними, проте бібліографи зазначають, що філософ познайомився із цією релігією за перекладами свого товариша Дойсена. Для Ніцше і християнство, і буддизм – дві нігілістичні релігії, але, тим не менш, повністю протилежні як в області моралі, так і в тих соціальних наслідках, що вони породжують⁸⁵.

Ніцше міг зрозуміти буддизм лише з точки зору власної культурної традиції та історичної спрямованості. Він писав, коли східні релігії лише починали стверджуватися у діалозі західного дискурсу, а звинувачення у тому, що буддизм песимістичний і нігілістичний були зроблені з моменту, коли

⁸³ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С. 343

⁸⁴ там же, С.347

⁸⁵ Див.: Мочкин А.Н. Фридрих Ницше (интеллектуальная биография) / А.Н. Мочкин. – М., 2005. – С.215-216

європейці вперше вступили в контакт з Індією. Для Ніцше буддизм цінний тим, що на контрасті з ним християнство постає як вироджена релігія. Власне, для того, щоб врятувати Ісуса як невинного спокутувача людських гріхів, Ніцше стверджував, що смерть Ісуса на хресті символізувала початки буддистського руху за мир. Варто зауважити, що в цілому тон зауважень Ніцше про буддизм у «Антихристі» був позитивним. Будда виключив молитву, аскетизм і примус. Вчення Будди було протилежне почуттям помсти, антипатії, він не намагався зробити страждання поважними, приписуючи йому моральність, а просто описав сам феномен страждання⁸⁶. Очевидно, що Ніцше був ознайомлений і з історією становлення буддизму, адже зазначає: «Передумовами зародження буддизму були надзвичайно м'який клімат, велика лагідність і терпимість до звичаїв ... крім того, нове вчення мало своїх прихильників і серед високих, і навіть серед учених верств»⁸⁷. Це видається важливим, якщо враховувати, що буддизм зародився в Індії в середині I тис. до н.е, а його привабливість була в тому, що, попри кастову структуру, він оголосив життя неминучим нещастям, зрівнявши таким чином усіх людей.

Отож, для Ніцше: « Буддизм – це єдина власне позитивістська релігія з усіх, що були в історії... Він – і в цьому його глибока відмінність від християнства – вже поминув самооману моральних уявлень і, якщо сказати моєю мовою, стоїть по той бік добра і зла... Буддизм не оголошує війни інакodomцям ... В буддистському вченні егоїзм – обов'язок: принципи «найголовніше – це потреба»⁸⁸.

Філософ розглядає буддизм як релігію пасивного нігілізму і в цьому контексті Схід випереджає Європу, адже християнство все ще перебуває на стадії негативного та реактивного нігілізму. Дельоз відмічає, що особливість християнської та європейської історія – це переслідування вогнем та мечем,

⁸⁶ Див.: Elman B. Nietzsche and Buddhism [Електронний ресурс] / Benjamin A. Elman. – Journal of the History of Ideas, Vol. 44, No. 4. (Oct. - Dec., 1983), pp. 680-685. – Режим доступу: http://www.princeton.edu/~elman/documents/Nietzsche_and_Buddhism.pdf

⁸⁷ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.349

⁸⁸ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.348-349

задля для завершення нігілізму. Тобто те завершення, що буддизм уже пережив як досконалість, християнство лише починає переживати як рушійну силу ⁸⁹.

Для Ніцше буддизм і християнство є однаково нігілістичними релігіями у тому сенсі, що вони заперечують первісну різницю цінностей між тією чи іншою людиною, але християнство дегенеративне, його рушійна сила – це бунт неповноцінних. У цьому контексті цікавим видається вигаданий Расселом діалог між Ніцше та Буддою: філософ переконаний, що любов – це жалість, викликана співчуттям, а істина можна пізнати тільки через страждання, на що Будда теоретично міг би йому відповісти, що, можливо, Ніцше і загине бо любить страждання, але його любов до життя удавана, адже ті, хто справді люблять життя – щасливі ⁹⁰.

Таким чином, у світлі християнської доктрини, буддизм виглядає досить привабливою релігією і не викликає у Ніцше явного невдоволення, адже буддизм не прагне приборкати сильніших, йому не потрібне поняття «гріха», у буддизмі страждають і без того. У християнстві ж навпаки – прагнуть приборкати хижаків, ослабити їх за допомогою створення цивілізації. «Буддизм – релігія прикінцевої цивілізаційної втоми, християнство ще ніякої цивілізації не застає» ⁹¹.

Вартою уваги є і Ніцшева позиція стосовно юдеїв, адже саме в «Антихристі» він зачіпає тему зародження християнства, яке «можна збагнути лише на тому ґрунті, на якому воно постало, – це аж ніяк не рух, спрямований проти єврейських інстинктів, – а навпаки, саме воно є їхнім закономірним наслідком» ⁹².

Важливим у даному контексті видається питання про ставлення Ніцше до євреїв, адже доволі часто його звинувачували у антисемітизмі. Власне, говорячи про іудаїзм, як вважає Марков, варто зауважити, що Ніцше

⁸⁹ Див.: Делез Ж. Ницше и философия / Жиль Делез. – М.: Ад Маргинем, 2003. – С.310-311

⁹⁰ Див.: Рассел Б. Ницше / Б.Рассел // История западной философии : и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней [Электронный ресурс] / Б. Рассел. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2008. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/rassb01/txt64.htm>

⁹¹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.351

⁹² там же, С.353

захоплювався Старим Заповітом і вважав найбільшим гріхом злиття цього величного тексту з Новим. Ніцше досліджував не раси, а типи людини, що утворюються в результаті злиття воєдино комплексу із фізіологічних, психологічних, політичних, історичних і соціальних факторів ⁹³. Підтвердження цього знаходимо у «Антихристі», адже Ніцше зазначає, що, читаючи Новий Заповіт, потрібно вдягати рукавички, адже там не пишеться ні про що щире і справедливе, після такого читання будь-яка книга, переконаний філософ, видаватиметься цікавою ⁹⁴.

Дійсно, тема ставлення Ніцше до євреїв досить суперечлива, проте Т.Манн, наприклад, переконаний, що сам Ніцше не був антисемітом, але були періоди, коли він перебував під вагнерівським впливом і, будучи самовпевненим молодим професором, озвучував антисемітські погляди Вагнера та Козіми ⁹⁵.

Власне, для того, щоб пересвідчитися у правильності такої позиції звернемося до «Антихриста», адже якщо на початку життя Ніцше ще потрапляв під сторонній вплив, то цю працю філософ писав вже самоствердившись у своїх поглядах. Отож, Ніцше зазначає: « Євреї – найдивовижніший народ в історії людства... євреї – найнебезпечніший народ в історії людства: наслідки їхніх дій настільки відвернули людство від правди, що воно ще й досі гадає, ніби Христос проти євреїв... Євреї – протилежність усіх decadent'ів » ⁹⁶. З огляду на таку позицію правдивим видається припущення Сафранські, що Ніцше був анти-антисемітом, хоча, з іншого боку, він розвивав у «Генеалогії моралі», «Сутінках ідолів» та «Антихристі» теорію, згідно з якою релігійний іудаїзм значною мірою ініціював і спрямовував повстання рабів в моралі ⁹⁷.

⁹³ Див.: Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б.В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С.277

⁹⁴ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.384-385

⁹⁵ Див.: Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта [Электронный ресурс] / Т. Манн // Собр. соч. в 10 т. – М. : Гос. изд-во худож. лит., 1960. – Т. 10. – С. 346-391. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/look/xxa/mann-filosof/>. – Назва з екрану.

⁹⁶ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.353-354

⁹⁷ Див.: Сафрански Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.:

Для Ніцше вся історія Ізраїлю виглядає недооціненою, він береться трактувати її по-своєму. Проте Дельоз наголошує – щоб зрозуміти сенс думки Ніцше про іудаїзм, слід пам'ятати, що «єврейське питання» постало у школі Гегеля темою діалектики. Ніцше також ставить це питання, але відповідно до власного методу. Він запитує: як в історії єврейського народу був сформований священик? Адже саме постать священика Ніцше тлумачить як співучасника реактивних сил, його воля – воля до влади, а вона – нігілізм ⁹⁸.

Ніцше переконаний, що у Ізраїлі, ще за часів царів, до всього ставилися природно і Бог Яхве був проявом усвідомленої сили, Богом справедливості, проте через певні внутрішні втручання, зокрема асирійські, старий Бог перестав задовольняти потреби юдеїв і саме відтоді поняття «Бог» стало знаряддям у руках священицьких агітаторів, які всяке добро тлумачили як ласку, а кожне лихо як кару» ⁹⁹. Це призвело до трансформування моралі, адже випадкові вчинки замінили провиною, Бог почав карати, саме тоді і з'явилася релігія. Іудейське духовництво перекутило погляди на мораль, щоправда детальніше про це згодом.

Власне, Ніцше звинувачує іудейський священиків у тому, що вони занапастили велич Ізраїлю, створили релігію покори і насмілилися тлумачити «волю Божу». Саме священики своїми діями сприяли величчю рабів та гнобленню могутніх. «Усі вимоги життєвих інстинктів, – коротше, все, що має самотійну вартість, було до решти зневажене внаслідок паразитизму священиків», – зазначає Ніцше в «Антихристі» ¹⁰⁰.

Священик, вважає філософ, маніпулює «нечистою» совістю, котру він виводить із страждання, він той, хто змінює спрямованість злопам'ятності. Злопам'ятна людина страждає, вона дошукується причин своїх мук, звинувачуючи все, що є в житті активним. Саме в цей момент з'являється священик, він керує звинуваченнями, організовує їх так, щоб реактивна людина

Издательский дом «Дело», 2016. – С.416-417

⁹⁸ Див.: Делез Ж. Ніцше и философия / Жиль Делез. – М.: Ад Маргинем, 2003. – С.255-256

⁹⁹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.355

¹⁰⁰ там же, С. 357

шукала причину свого страждання у самій собі. Для цього священик користується поняттям «гріха». Почуття провини відсилає людину до моменту, коли вона нібито оступилася, до її власної провини. Враховуючи все вищезазначене, Дельоз зауважує, що взаємозв'язок між християнством та іудаїзмом варто оцінювати з двох точок зору. По-перше, християнство доводить іудаїзм до крайності, воно продовжує і завершує почате іудаїзмом: будь-яка влада злопам'ятності спрямована на те, щоб привести убогих, хворих і грішників до Бога. Навіть смерть Христа – це маніпуляція, що повертає нас до юдейських цінностей, адже цією смертю засновується псевдо протилежність між любов'ю і ненавистю. Проте, по-друге, християнство привносить і новий нюанс: не задовольняючись завданням простого завершення злопам'ятності, воно змінює спрямованість останньої ¹⁰¹.

Таким чином, розглядаючи християнство в контексті релігійних вчень, Ніцше робить висновок, що саме іудейським священикам потрібно «завдячувати» створенням релігії пригноблених, адже вони своїми діями сприяли денатуралізації цінностей. У цьому контексті іудейський священик постає як особа, що обертає активні сили людини проти неї ж самої. Вони зрадили своїх людей, створивши механізм порятунку. Саме вони наголосили на послуху Богові, вигадали ті межі дозволеного, вказавши, що можна робити або чого не варто. Священики, користуючись поняттям «гріх» маніпулюють людьми, змушують їх почуватися винними та нещасними, за таких умов і християнський Бог як віддзеркалення свого народу постає слабким. Отож, християнство як ворог усієї реальності постає «на сфальсифікованому ґрунті, де найглибші інстинкти панівного класу заперечують природу ... і будь-яку реальність» ¹⁰².

¹⁰¹ Див.: Делез Ж. Ніцше и философия / Жиль Делез. – М.: Ад Маргинем, 2003. – С.265-268

¹⁰² там же, С. 359

2.2 Основні аспекти Ніцшевої критики християнства у праці «Антихрист»

Філософський спадок Фрідріха Ніцше має неабияку особливість: майже усі твори мислителя просякнуті критикою християнського віровчення. І якщо брати до уваги той феномен, що Ніцше не був атеїстом від народження, а навпаки мав протестантську вкоріненість, то з цієї точки зору важливо дослідити що саме заперечував Ніцше в християнстві.

Проте, варто зауважити, що «Антихриста» потрібно розглядати в контексті вчення Ніцше в цілому, адже у питанні про критику християнства, нічого нового у цій праці мислитель не сказав, скоріше підсумував певні аспекти критики, розпочатої ще в «Несвоєчасних міркуваннях». Звісно, помітна різниця у манері написання, адже «Антихрист» є по факту кульмінацією філософської діяльності Ніцше, відчутна і впевненість та особиста зацікавленість філософа, книга вражає і своєю лапідарною формою подачі думок.

Неможливо говорити про образ Христа, не кажучи про саме християнство, адже, розвиваючи саме цю тему, Ніцше звертається до образу Ісуса як до головної фігури, і не завжди звертається безпосередньо, а іноді лише опосередковано.

Власне, своє ставлення до християнства Ніцше описує в першій частині «Антихриста». Проте перед тим, як більш детально розглянути претензії філософа до цієї релігії, варто звернути увагу на те, що християнство для Ніцше – лише одне із багатьох явищ у світовій історії. А історію в цілому філософ, зазначає Ясперс, не схильний сприймати як завершену, за такого історичного цілого християнство з'являється як фатальне нещастя. Беззаперечно, саме у цей переломний момент історія християнства є для Ніцше найважливішим об'єктом спостереження, на якому можна вивчити загальні закономірності людського існування. Саме задля вивчення можливостей людської природи Ніцше користується методом порівняння, що було

продемонстровано у попередньому підрозділі на прикладі християнства і буддизму, християнства та іудаїзму. Важливо, що всі періоди всесвітньої історії варто розглядати з позиції вирішення питання: як ці історичні події вплинули на формування певного людського типу? ¹⁰³

Отож, християнство як історичне явище незавершене в часі і багатозначне у своїх проявах:

По-перше, на момент написання «Антихриста» вже відомо, що всі ходять до церкви, а «Бог помер», як зазначає Ніцше у третій книзі праці «Весела наука», виданій у 1882 році. Бог із самого початку був розп'ятим, але жив у душах ранніх християн, завдяки пасіонарності яких розвивалася європейська цивілізація і культура. Однак під кінець XIX століття він був викинутий як непотрібна річ, адже на зміну теоцентризму прийшов гуманізм, людина зайняла місце Бога ¹⁰⁴. Важливо розуміти, що слова Ніцше означають смерть саме християнського Бога. Однак для Ніцше слова «Бог» і «християнський Бог» слугують для позначення надчуттєвого світу взагалі, зазначає М. Хайдеггер. Бог – це назва сфери ідей, ідеалів, тобто слова «Бог мертвий» означають: надчутливий світ втратив свою силу, настав кінець метафізики, а для Ніцше це вся західна філософія, що розуміється як платонізм ¹⁰⁵.

Цікавою видається і заувага Ваттімо, який зазначає, що твердження Ніцше «Бог помер» не є атеїстичним і не означає, що Бога взагалі не існує, адже тоді істинність, на яку зазіхає дане твердження, виявилася б метафізичним принципом, що виконує ті ж функції, що й Бог в традиційній метафізиці, що є неприйнятним для самого Ніцше. Ваттімо переконаний, що там, де є абсолют, навіть у формі ствердження про не існування Бога, там завжди присутня

¹⁰³ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – С. 37-42

¹⁰⁴ Див.: Марков Б.В. Хайдеггер и Ницше [Електронний ресурс] : По изд. : Homo philosophans. Сборник к 60-летию профессора К.А.Сергеева / Б.В.Марков. – СПб., 2002. – С.205-225. – Режим доступа: <http://nietzsche.ru/influence/philosophie/markov1/>. – Название с экрана.

¹⁰⁵ Див.: Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» [Електронний ресурс] / М.Хайдеггер. – Вопросы философии. 1990, №7, с. 147. – Режим доступа : <http://ec-dejavu.ru/g/God.html>. – Назва з екрана.

метафізика як верховний принцип ¹⁰⁶. Більше того, Ваттімо розділяє позицію Ніцше стосовно того, що саме віруючі вбили Бога. Смерть Бога, морально-метафізичного Бога, є наслідком релігійності. Звернемо увагу на один факт, зазначає дослідник, який спочатку здається парадоксальним, той факт, що разом із розпадом метафізики, філософська думка, а також культура та колективна свідомість наших суспільств знову відкриті для релігійного. Отже, можливо, метафізика була знищена оновленим релігійним почуттям. Але те, що Бог був убитий віруючими, також має інше, можливо, навіть скандальне значення: це означає, що секуляризація – вся ця сукупність явищ розставання зі священним, які характеризують західну сучасність, є внутрішньою подією в історії релігійності Заходу, навіть його головною подією, і не є стосовно цієї історії чимось негативним ¹⁰⁷.

По-друге, оскільки Бог помер, то ті цінності та ідеї, що складали зміст створеного ним світу, автоматично визнаються недовірливими, як і мораль, що за таких умов зводиться до механізму стримування. Більше того, ґрунтовної трансформації зазнає і віра в існування потойбічного світу, тобто раю, прагнення якого було метою всього земного життя віруючої людини. Як наслідок всі попередні цінності, що складали основу людського існування, більше не працюють, бо не відповідають основоположне на питання про доцільність такого існування. Проте нігілізм – це не хвороба, це симптом того, що люди не можуть знайти собі розради ні в чому, вони живуть без сенсу та мети. Марков зазначає: «... Мова йде не тільки про девальвацію релігії, християнство для Ніцше – феномен соціально-історичний ... З усвідомлення того, що Бог мертвий, починається радикальна переоцінка всіх цінностей. Тепер на місце Бога приходить людина і замість колишніх цінностей, що перешкоджають реалізації бажань, Ніцше пропонує нові цінності життя» ¹⁰⁸.

Хайдеггер розтлумачує, що Ніцше розуміє нігілізм як процес в історичній

¹⁰⁶ Див.: Ваттімо Дж. После християнства / Дж.Ваттімо ; [пер. с итал. Д.В.Новиков]. – М. : Три квадрата, 2007. – С. 7-8

¹⁰⁷ там же, С. 33-34

¹⁰⁸ Див.: Марков Б. В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б. В. Марков. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – С. 346

тяглості. Він трактує цей процес як девальвацію вищих цінностей, які існували раніше, але які починають знецінюватися внаслідок того, що люди поступово усвідомлюють, що ідеальний світ неможливий. Для Ніцше нігілізм – це занепад, девальвація вищих цінностей. Однак це ще й фундаментальний процес західної історії, закономірність цієї історії ¹⁰⁹. Ніцше в «Антихристі» зазначає: «Я розумію занапащення як *decadence* і загалом вважаю, що всі вартості, до яких нині найдужче пнеться людство, – це вартості *decadence*’у» ¹¹⁰.

Отож, Ніцше не лише зауважує, що почався період занепаду, а й пропонує адекватні декадансу засоби подолання культурної кризи, чим і є нігілізм, що зображений як прояв хвороби часу. Юнгер, аналізуючи тексти Ніцше, виокремлює цілий ряд симптомів нігілізму та об’єднує їх під дефініцією «параліч волі», це пов’язано із мораллю співчуття. До таких симптомів належать будь-які ознаки ослаблення, наприклад, розчарування, скепсис, альтруїзм. Всі ці ознаки ослаблення Ніцше узагальнює в понятті пасивного нігілізму, розтлумачує Юнгер. Проте важливішим є активний нігілізм, адже неослаблена воля до влади продовжує діяти і у співставленні зі збільшеними ознаками ослаблення, виступає досить жорстко, самоутверджуючись як «нормальний» стан. Сам же нігілізм – це воля до влади, але не як дещо зріле, скоріше дещо довершене ¹¹¹.

Більше того, нігілізм, окрім занепаду, має друге, більш загальне значення, переконаний Дельоз. Нігілізм означає не волю, а – реакцію. Негативна реакція, що спрямована на чутливий світ і вищі цінностей, коли їх існування заперечується. Більше немає девальвації життя в ім’я цінностей, але є девальвація найвищих цінностей. Отже, нігілізм заперечує Бога, добро і навіть істину – всі форми надчуттєвого. Відсутність волі – тепер не лише симптом

¹⁰⁹ Див.: Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» [Електронний ресурс] / М.Хайдеггер. – Вопросы философии. 1990, №7, с. 149-150. – Режим доступа : <http://ec-dejavu.ru/g/God.html> . – Назва з екрана.

¹¹⁰ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.334

¹¹¹ Див.: Юнгер Ф.Г. Ницше / Фридрих Юнгер ; [пер. с нем. А.В.Михайловского] . – М. : Праксис, 2001. – С.104-106

волі до неіснування, але, в остаточному значенні – заперечення всієї волі ¹¹².

По-третє, враховуючи вищезазначене, для Ніцше очевидно, що за таких умов християнська моральна гіпотеза стає формою влади ідеології особистостей із ослабленою вітальністю, за таких деструктивних інтенцій християнство стає на бік безсилих, нехтуючи потужними природними інстинктами.

Цікавим є зіткнення двох моральних систем, заснованих на могутніх моральних принципах, які Ніцше вдало протиставляє один одному під ім'ям «любові до ближнього» і «любові до дальнього». С. Франк вважає, що під «любов'ю до ближнього» у Ніцше варто розуміти сукупність почуттів симпатії, пережитих стосовно найближчих до нас людей і заснованих на елементарному інстинкті співчуття. Поняття «любові до дальнього» ми можемо охарактеризувати як почуття, яке відчувають щодо всього, що віддалене від нас або просторово, або тимчасово, або, нарешті, морально-психологічно і тому діє не безпосередньо, не з допомогою афекту співчуття, а через посередництво більш абстрактних моральних імпульсів. Самого ж Ніцше можна вважати фактично апостолом «любові до дальнього», він – творець цілої грандіозної моральної системи, заснованої на цьому почутті ¹¹³.

Одна із вагомих претензій Ніцше до християнства – це те, що ця релігія проповідує співчуття, яке філософ розумів як протилежність афектам тону. Співчуття, в його розумінні, пригнічує життєву енергію, адже коли людина співчуває, вона витрачає свої сили, тобто страждає сама. Отож, Ніцше вважає, що співчуття протистоїть закону розвитку і, посиляючись на Шопенгауера, називає співчуття практичним нігілізмом, тобто тим, що заперечує волю до життя. Про користь співчуття можна говорити лише за умови його повної відсутності, ізоляції людини від гнітючого стану емпатії до чужих

¹¹² Див.: Делез Ж. Ницше и философия / Жиль Делез. – М.: Ад Маргинем, 2003. – С.295-296

¹¹³ Див.: Франк С. Л. Фридрих Ницше и этика любви к дальнему [Електронний ресурс] / С. Л. Франк // Електронная библиотека Одинцовского благочиния. – Режим доступа : http://odinblago.ru/filosofiya/frank_sl/frank_sl_fridrikh_nicshe/. – Название с экрана.

переживань¹¹⁴. Співчуття – любов до життя, але до життя слабкого, хворого, реактивного. Воно проголошує перемогу убогих та безсилих. Хто здатен співчувати? Лише той, хто сповідує реактивне життя, хто потребує тріумфу слабких, адже і сам є таким, бо ненавидить у житті все активне, хто користується життям для знецінення життя. Співчуття означає комплекс волі до небуття і реактивних сил.

По-четверте, Ніцше на противагу гіпербореєм ставить теологів. «Цьому теологічному інстинктові я оголошую війну... те, що теолог проголошує правдивим, мусить бути облудним: це вже майже готовий критерій істини», – зазначає мислитель¹¹⁵. Отож, Ніцше звинувачує теологів у тому, що вони заміняють поняття істинного та хибного, намагаючись встановити свою владу. Він зазначає, що та людина, в жилах якої тече богословська кров, ні на що не здатна дивитися чесно, бо не бачить своїх власних вад і не соромиться своєї невиліковної брехні.

Проте, парадоксальним є те, що саме у Ніцше, як ми з'ясували у розділі I, і тече богословська кров у багатьох поколіннях. З огляду на це виправданим виглядає зауваження Ясперса, що мислення Ніцше фактично визначається християнськими імпульсами, хоча зміст їх втрачено. Адже Ніцше, на думку Ясперса, в істинних поняттях вбачає негативні якості, котрі, на жаль, закріпилися за цими поняттями в сучасності. Християнські витoki Ніцше полягають у його всепоглинаючому бажанні побачити світову історію в цілому і зрозуміти її значення, але він не може це зробити, адже від самого початку світова історія для нього не є вираженням Божества¹¹⁶.

Більше того, у попередньому підрозділі ми з'ясували, що на думку Ніцше саме у Ізраїлі відбулося трансформування моралі та розуміння Бога, на зміну природності прийшла провина, Бог почав карати, саме тоді і з'явилася релігія. Але Ніцше на цьому не зупиняється, він розглядає релігію як форму урядності,

¹¹⁴ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С. 334-336

¹¹⁵ там же, С.337

¹¹⁶ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – С.69-71

Бог потрібен, бо людина вдячна сама собі, за таких умов Бог є слабким і безсилим.

Отож, для Ніцше Бог не є трансцендентним, спочатку він представляє волю до влади окремого народу, який відчуває наповненим життєвою енергією, для них Бог – це найвища проекція найвищих цінностей, але коли люди вступають у фазу своєї приреченості, коли починається декаданс, Бог змінює свій екзистенційно-смысловий зміст. Від проекції волі до влади вона перетворюється на вираження волі до нічого ¹¹⁷. Ніцше переконаний, що за таких умов «християнське розуміння Бога ... одне з найогидніших уявлень про Бога ... Бог виродився і замість пояснювати й незмінно підтверджувати життя, почав його заперечувати ... У Богові обожили ніщо» ¹¹⁸.

Іншою причиною неприйняття Ніцше християнського віровчення є його специфічне розуміння першородного гріха. Згідно з Ніцше, Бог боїться лише одного – знань. Бог створив чоловіка, тварин, жінку, що і було його помилкою, бо чоловік почав їсти з дерева пізнання саме завдяки жінці. Але знання заборонене, бо воно робить чоловіка богорівним! ¹¹⁹ І священники готові вигадати будь-які способи боротьби зі знаннями, наприклад, гріх, смерть, хвороби. Отож, зрозуміти всю психологію священників, вважає Ніцше, допомагає Біблія. Священик, як і Бог, боїться знань!

Проте все ж знаходить Ніцше і те, що викликає у нього захват, для філософа це книга «Законів Ману», перекладена та видана Луї Жаколію. Сафранські зазначає, що ця книга потрапила до рук Ніцше в Турині. В «Антихристі» Ніцше захоплюється жорстокою послідовністю, з якою в цій книзі законів організоване суспільство, поділяє позицію про в суворе розмежування соціального простору відповідно до одіозних-пуристських приписів та кастову приналежність. Особи, що належать до різних каст не

¹¹⁷ Див.: Фаритов В.Т. — Бог и христианство в философии Г.В.Ф. Гегеля и Ф. Ницше: опыт сравнительного исследования [Електронний ресурс] / В.Т.Фаворитов. – Философская мысль, 2016. – № 2. – С. 105 - 134. – Режим доступу: https://e-notabene.ru/fr/article_17854.html. – Назва з екрана.

¹¹⁸ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К.: Основи, 1993. – С.346-347

¹¹⁹ там же, С.389

мають права змішуватися між собою, філософ трактує це як мудру біополітику¹²⁰.

Отже, Ніцше критикує християнство з огляду на те, що ця релігія культивує інстинкти поневолених та пригноблених, це релігія співчуття, де священики чи будь-хто з інстинктом теолога продукують уявлення про слабкого Бога, що заперечує природні інстинкти людини, а волю до влади трансформує до волі у ніщо. За таких умов християнство стає уособленням всього потворного, жалюгідного в людині, котра, в свою чергу, постає хворою формою життя, запереченням самого життя.

Таким чином, у розділі II було розглянуто Ніцшеве тлумачення християнства у контексті порівняння із буддизмом та іудаїзмом, а також визначено основні аспекти його аналізу християнського віровчення. Для Ніцше християнство постає як релігія деградації, що загострює хворобливість Західного світу, де природні інстинкти як і життєвий сильний дух знищують, створюючи мораль рабів, яка контролюється за допомогою штучно створеного поняття «гріх». Більше того, теологи та священики маніпулюють цим поняттям, роблять все можливе, аби людина залишалася сліпою у своєму розвитку, була слабкою та заляканою, адже найбільший гріх – це знання. Парадокс у тому, що для Ніцше бути християнином і сприймати християнське віровчення за істину – означає заперечувати християнство. Філософ переконаний, що все те, що дві тисячі років зветься християнином є психологічним непорозумінням. Проте очевидно, що за таких умов, мислитель оцінює розвиток християнства в порівнянні з певною відправною точкою. І саме практика життя Ісуса Христа стає для філософа такою точкою. Відокремлюючи особистість Христа від християнської релігії, Ніцше зазначає, що ніхто не зміг зрозуміти справжнього сенсу його проповідей і життя. Переоцінка всіх цінностей, базисним моментом якої і є критика християнства, не впливає на особистість Ісуса Христа. І якщо християнство як соціокультурну надбудову філософ не сприймає у будь-якому

¹²⁰ Див.: Сафрански Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. — С.381-382

вигляді і критикує фактично кожен аспект релігійного вчення, то до образу Спасителя Ніцше ставиться досить поблажливо. Німецького мислителя цікавить психологічний тип Спасителя, він прагне відділити його справжнього від того історичного викривлення, що здійснив апостол Павло. Цю свою ціль філософ реалізовує у праці «Антихрист», чому і присвячений наступний розділ.

РОЗДІЛ III

АНАЛІЗ ДЕЯКИХ ПІДХОДІВ Ф. НІЦШЕ ДО РОЗУМІННЯ ОБРАЗУ ІСУСА ХРИСТА

3.1 «Антихрист»: композиція та драматургія твору

Значення Ніцше в історії європейської філософії зазвичай в багатьох аспектах пов'язане з тим, що він різко критикував традицію християнського віровчення. Однак, крім цього суто критичного моменту, філософ у своїх творах будує ще й новий світогляд, створений на противагу вже усталеним традиціям і при реконструкції якого всі ідеї мислителя логічно структуруються.

Проте, варто пам'ятати, Ніцше не створював систему, його філософування виходить за межі ідеалістичної позиції. Ніцше також і не створив однієї ґрунтовної праці, власне, загальновідомий факт, що можливості ознайомитися із ідеями філософа, ми повинні завдячувати Елізабет, сестрі Ніцше, яка упорядковувала ті фрагменти, що залишилися після смерті мислителя. Факт того, що Ніцшеві ідеї упорядковувала велика кількість запрошених Елізабет редакторів, а також і вона сама, ставить під сумнів правдивість транслювання деяких ідей мислителя.

Загальновідомо, що Ніцше працював над «Антихристом» упродовж 1888 року. Ця книга мала бути першою із чотирьох прогнозованих, що повинні були об'єднатися під загальною ідеєю та назвою «Переоцінка всіх цінностей». Сафранські зауважує, що роботу над диспозицією, показниками, начерками заголовків Ніцше здійснював із серпня 1885 року і до останньої осені в Турині 1888 року. Ніцше, чиї праці останніх років були збірками афоризмів та коротких есе на всеохоплюючі теми, відчув потребу у створенні своєрідної побудови із взаємозалежних ідей¹²¹. Проте, з огляду на те, що «Антихрист», як і «Ессе Номо» писалися філософом вже на межі затьмарення, очевидно, що всі

¹²¹ Див.: Сафрански Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. —С. 347-348

ідеї залишилися лише у вигляді рукописів, тому варто звернутися до архіву Ніцше, історія якого є досить не однозначною, щоб зрозуміти як саме ця праця дійшла до наших днів.

Згідно з розвідками О. Жаворонкова, історія архіву Ніцше починається в 1894 році, коли Елізабет, створила архівну кімнату для рукописів мислителя. Одним із перших гостей в кімнаті був Ервін Роде, саме він запропонував випустити нове видання творів Ніцше. Відомо, що Елізабет згодом перевезла весь архів до окремої вілли, а також співпрацювала із багатьма видавцями, які, як і вона сама, не просто передруковували рукописи Ніцше, а й дозволяли собі, нічого не розуміючи у філософії, редагувати їх. Для нашого дослідження має значення співпраця Елізабет із доктором Фріцом Кегелем, фахівцем з німецьких студій та філософії. Більше трьох років (квітень 1894 р. – липень 1897р.) Кегель працював в архівах, перевидаючи вже готові томи Ніцшевих робіт та випускаючи нові. Важливо, що томи, опубліковані в рамках другого видання, не містять ні передмови, ні коментарів, є лише надзвичайно короткі післямови, але вони містять багато помилок. Однією з найвідоміших є плутанина із назвою «Антихрист», що почалася в 1895 році, після виходу восьмого тому збірки творів Ніцше. Написана Кегелем передмова містила план «Переоцінки всіх цінностей» під заголовком «Воля до влади» (заголовок розмістив сам Кегель, залишивши «Переоцінку всіх цінностей» як підзаголовок). Отож, «Антихрист» спочатку був опублікований під іншою назвою , а саме «Воля до влади»¹²².

Важливо пам'ятати, що володіючи дуже поверхневими знаннями з філософії, Елізабет помилково вважала, що філософія Ніцше повинна бути системою. Не знайшовши в корпусі Ніцше твору, який, на її думку, міг би бути центральним вона вирішує самотійно створити таку «центральну роботу» на основі фрагментів його спадщини. Результатом таких діянь і є збірка «Воля до

¹²² Див.: Жаворонков А. История архива Ницше: конфликты и интерпретации [Электронный ресурс] / Алексей Жаворонков. – Режим доступа до ресурсу: <http://nietzsche.ru/biograf/bibliothek/history-archiv/>. – Назва з екрана.

влади». Стосовно «Антихриста», то після того, як роботу над архівом припинили видавці третього тому, брати Хорнеффірі, вони публічно заявили про своє випадкове відкриття справжньої назви «Антихриста», це стало можливим у зв'язку із публікацією листів Овербека до Петра Гаста. Причину помилки із назвою видавці вбачали у тому, що Елізабет ніколи не показувала рукописи Ніцше видавцям, прагнучи зберегти лідерство та право на філософську спадщину філософа ¹²³.

Частина дослідників творчості Ніцше, зокрема Марков, наголошують, що «Волю до влади» у даному контексті найправильніше буде взагалі ігнорувати, оскільки Ніцше не є автором цього твору. Це історичний продукт, виготовлений Елізабет та Кегелем. Після філологічного аналізу заміток 1885-1888 рр. розмова про оцінку компіляції «Волі до влади» стає безпредметним. Дослідникам, на думку Маркова, варто спиратися тільки на рукописні фрагменти, а прочитання творів Ніцше в тому порядку, в якому вони з'являлися, позбавляє від одіозної інтерпретації. Потрібно орієнтуватися на розташовані за часом написання фрагменти, що ввійшли до критичного видання, підготованого Джорджіо Коллі та Маккіно Монтінарі. Саме за такого читання стає очевидним, що «Ессе Номо» – інтелектуальна біографія Ніцше, історія подолання власного декадансу за допомогою знання, а «Сутінки богів» та «Антихрист» – новий проект критики метафізики. Йдеться про подолання євангельської практики, яка є спробою позбавити життя волі до влади ¹²⁴.

Варто зауважити, що «Антихрист» був перекладений і на українську мову. Праця вийшла до друку у 1993 р. під загальною назвою «Жадання влади» та підзаголовком «Спроба переоцінки всіх цінностей», книга перша – «Антихрист. Спроба критики християнства». Переклад з німецької був здійснений А. Онишком та П. Таращуком. «Жадання влади» репрезентоване як останній твір філософа, протест проти будь-яких форм духовного рабства ¹²⁵.

¹²³ там же

¹²⁴ Див.: Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б.В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С.17-18

¹²⁵ Див.: Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П.

Цікавим видається і сама назва твору. Згідно з розвідками А. Щепетової, у німецькій мові значення слово «Antichrist» відповідає перекладу «Антихрист». Якщо ми звернемося до семантики цього слова, то можемо побачити, що це позначення не лише якогось противника Христа, Антихрист – це і злий дух, що бореться проти істини. Оскільки твір не говорить про Антихриста (принаймні, про Антихриста, який постає в уяві), ні про дух чи якусь істоту, як він, то в цьому випадку доречним видається і переклад «der Antichrist», а саме як «Антихристиянин»¹²⁶.

Стосовно підзаголовку «Прокляття християнству», то його було додано у грудні 1888 р., коли Ніцше вже впав у безумство. Лютий зазначає, що суперечки з приводу провокативної назви твору можуть бути спростовані тим, що праця не має нічого спільного з есхатологічними уявленнями, а скоріше за все інспіровано читанням творів Достоевського¹²⁷.

В цілому композиційно твір умовно можна поділити на три частини. Перша починається із міркування про християнство. Щепетова зауважує, що ці міркування пов'язані із представленням Надлюдини, що перебуває ніби над існуючим світом, при цьому не виключено, що ідеї Христа не заперечуються свідомістю цієї Надлюдини. Цей вищий тип знищила людина, християнин, коли оголосила смертельну війну цьому вищому типу людини і відреклася від всіх основних інстинктів цього типу. Надлюдина мала можливість жити в християнстві Першого Християнина, але не у грубій системі, створеній після його смерті¹²⁸. Більше того, у попередніх розділах ми з'ясували, що саме Ніцше закидає цій системі, як з його точки зору вона постала, а також яке значення мають священики у трактуванні християнського віровчення.

Друга частина праці вже містить аналіз образу Ісуса Христа. Варто

Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – 413 с.

¹²⁶ Див.: Щепетова А.А. «Der Antichrist». Християнство. Образ Христа у Ницше [Електронний ресурс] / А.А. Щепетова // Образ Христа в Новом Заветі и произведениях Ницше. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2003. – Режим доступу: <http://ec-dejavu.ru/a/Antichrist.html>. – Назва з екрану.

¹²⁷ Див.: Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевершення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – С. 738

¹²⁸ Див.: Щепетова А.А. «Der Antichrist». Християнство. Образ Христа у Ницше [Електронний ресурс] / А.А. Щепетова // Образ Христа в Новом Заветі и произведениях Ницше. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2003. – Режим доступу: <http://ec-dejavu.ru/a/Antichrist.html>. – Назва з екрану.

зауважити, що мислитель у цій частині своєї праці чітко розрізняє Ісуса Христа як особу та християнство як своєрідний соціальний інститут, що протягом двох тисячоліть під егідою вчення Христа здійснював дії, які були прямо протилежні тому, що Спаситель символізував своєю смертю, щоправда детальніше про це згодом. У цьому контексті важливо розуміти, що підзаголовок книги «Прокляття християнству» апелює зовсім не до Ісуса Христа, а саме до християнства як тієї релігії, якою воно постало за часів Ніцше. Цікавим є те, що у цій частині Ніцше знаходить певного антагоніста – це апостол Павло, що своїми діями зурочив все, що робив і чому вчив Ісус. Третя частина праці включає в себе останні сім параграфів, це так званий «Закон проти християнства», проте достеменно не відомо чи писав Ніцше ці параграфи, будучи при тямі.

Отже, слово «Антихрист», що є одночасно назвою праці Ф. Ніцше, в контексті композиції даного твору можна трактувати як Антихристиянин, тобто особа, яка своїми думками та ставленням до християнства не тільки не вписується в екзегезу вчення, але й повністю протистоїть йому. Більше того, Ніцше особу І. Христа виключає з контексту християнського віровчення, його критика направлена на християнство як соціальний інститут, основоположником якого є апостол Павло.

3.2 Основні лінії порівняння: Е. Ренан, Д. Штраус, Ф. Достоевський

Християнину всесвітня історія здається чимось вищим, оскільки йдеться про історію Ісуса. Це й не дивно, адже християнське віровчення репрезентують як надприродне Одкровення, засновником якого вважають Боголюдину, життя якої є чудом. Характерно, що релігія подвоює світ на природний і надприродний. Більше того, релігійні концепції спираються на ідею креаціонізму, тобто виходять з того, що людина створена Богом. Згідно з Біблією й душа створена Богом і є його відображенням та подобою. В священних книгах людина розглядається як вінець Божого творіння, його образ і подоба. Проте в християнстві, людина виступає суб'єктом гріхопадіння і об'єктом спасіння. Таким чином відновлення єдності з надприродним – ідеал людського вдосконалення, досягнення якого стає можливим через образ Ісуса Христа, який вказує віруючим шлях до спасіння. В християнстві Ісус Христос постає досконалою людиною і саме через нього, на думку богословів, люди вступають у патерналістичні стосунки з Богом. Важливо, що при цьому християни не поділяють деїстичних уявлень про філософськи безособистісного Бога як вищий розум, адже релігія за своєю сутністю людиномірна: вона «пропонує Бога як образ людини, але не такої, якою остання є, а такою, якою вона хоче бути»¹²⁹.

Тому людина й шукає зустрічі з Богом, а християнське вчення про воскресіння Ісуса Христа таким чином розкриває духовну сутність кожної людини як безсмертної істоти, бо в ньому – божественне. Релігія як настанова про мораль та моральність, як віра людини у надприродне, повинна допомагати людині реалізувати її потенції, що зумовить удосконалення самої людини, яка є грішною. За таких умов виправданим видається бажання якнайбільше дізнатися про життя самого Ісуса та реконструювати ті історичні процеси, що сприяли виникненню релігії як соціального інституту, а також певними чином охарактеризувати відносини між Богом і людьми.

¹²⁹ Див.: Академічне релігієзнавство : підручник / [за наук. ред. А. Колодного]. – Київ : Світ знань, 2000. – С. 204-206

Очевидно, що ідея спасіння у християнстві описана євангелістами. Варто зауважити, що протестантська церква життя і діяння Ісуса розглядала лише у двох аспектах: пояснення хто такий Ісус і з якою метою було його діяння на землі, а також що він зробив у якості Боголюдини. Отож, будь-які роз'яснення про діяння Ісуса виглядали скоріше як переказ євангельської історії з точки зору церковного догмату. Проте упродовж XVIII-XIX ст. постало питання про те, що достовірного опису Ісуса немає і до кінця не зрозуміло, як варто сприймати його життя, діяння та вчення. Так, є Євангелія, але також є й неісторичний елемент у ньому, адже дослідити які саме характеристики Ісуса привнесені саме євангелістами неможливо. Отож, не дивно, що за таких умов постає питання про те, як потрібно сприймати особистість і долю Ісуса Христа, а також ось цей неісторичний елемент в Євангеліях. Відповідно, намагаючись відповісти на ці питання, дослідники, почали детально вивчати євангельську історію життя Ісуса, наслідком чого стала поява низки історико-філософських досліджень, автори яких мали на меті здійснити «критичну обробку» життя Ісуса. Беззаперечно, вартими уваги є праці «Життя Ісуса» Е. Ренана та Д. Штрауса, котрі спромоглися відійти від «літературної» історії Ісуса та спробували дослідити його життя як історичної особи, що надає змогу відійти від догматичного образу Христа.

Зауважимо, що для нашого дослідження цінними є праці саме Ренана та Штрауса, адже достовірно відомо, що Ніцше був знайомий з ними, підтвердженням чого є не лише аспекти його біографії, а й посилання на цих авторів безпосередньо в «Антихристі». Отож, розглянемо ідеї даних дослідників більш детально.

Жозеф Ернест Ренан народився у Франції у 1823 р. Варто зауважити, що як і Ніцше, він з дитинства був занурений у релігійне середовище, адже навчався в декількох духовних семінаріях і, слідуючи побажанням матері, планував бути священиком, проте зажив слави саме як філолог та історик. Відомим його зробили дві ґрунтовні праці, а саме «Історія походження християнства» та «Життя Ісуса». Варто зауважити, що на той час, Ренан мав

досить радикальні погляди на перспективи взаємодії віри та розуму, що в аспекті вивченні історичного минулого церкви традиційно пов'язують з «духовною кризою» молодого Ренана. Згідно з розвідками О.В. Метель, вихований в лоні католицької церкви благочестивою матір'ю, Ренан, на його власну думку, не витримав досвіду філології, що змусило його сумніватися в правдивості християнської догми. Вирішальним у цьому процесі стало знайомство майбутнього історика з німецькою та давньоєврейською мовами, що сприяло тому, що він самостійно зміг читати Біблію, а також дослідження німецьких колег. Філологічні дослідження показали Ренанові певну «помилковість» загальноприйнятого трактування текстів Священного Писання і неможливість його порівняння з іншими літературними джерелами. Але, мабуть, семінариста найбільше здивувало не стільки саме Святе Письмо, скільки тенденція православної церкви ігнорувати факти. Іншими словами, Ренан зіткнувся із протиріччям між результатами філологічного аналізу текстів Святого Письма та інтерпретаціями, які були прийняті в Церкві. Спочатку Ренан прагнув подолати це протиріччя на прикладі протестантизму, інтерес дослідника до протестантизму органічно поєднувався з його захопленням німецькою культурою взагалі, що стало для нього ідеальною моделлю культурного розвитку. Проте все ж, розчарований догмами католицизму, він не знаходив можливості об'єднати науку та релігію, сприймаючи останню лише як «кайдани», що перешкоджають досягненню істини ¹³⁰.

Власне, підтвердження цього знаходимо вже у праці «Життя Ісуса», коли Ренан зазначає: «Ортодокс приймає на віру положення, що потребують доведення, саме коли докоряє раціоналісту в тому, що останній спотворює історію, якщо розповідає її не слово в слово у відповідності до документів, які ортодокс вважає священними. Але те, що факт записаний в книзі, це не робить

¹³⁰ Див.: Метель О.В. Проблема свободного исследовательского поиска в католической Церкви: Э. Ренан и А. Луази [Електронний ресурс] / О.В. Метель. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-svobodnogo-issledovatel'skogo-poiska-v-katolicheskoy-tserkvi-e-renan-i-a-luazi/viewer> . – Назва з екрана.

його достовірним»¹³¹.

Варто зауважити, що, книга вийшла до друку у 1863 році, проте породила потужну хвилю критики: по-перше, зауваження православного табору, стосовно того, що Ренан йде проти необхідності визнати божественність Ісуса та реальність чудес, пов'язаних з ним; по-друге звинувачення у неоригінальності концепції, запозиченої німецькими авторами та використанні літературних прийомів для організації тексту. Цікавим видається те, що на момент написання своєї праці дослідник вже був знайомий із першим виданням однойменної праці Штрауса. Ренан досить високо оцінює дослідження свого колеги, особливо детальну критику євангельських текстів, проте недоліком визначає те, що Штраус занадто притримується богословської позиції¹³².

Зауважимо, що розглядаючи постать Ісуса як об'єкта біографічного дослідження, Ренан будує свою працю на аналізі таких джерел як: Євангеліє, книги Нового та Старого Завіту, апокрифи, а також праці Іосифа, Філона і Талмуд. Ренан зазначає, що праці Філона цінні тим, що зображують думки тих людей, що займалися «великими» релігійними питаннями, це цінно, адже Філон є «старшими братом» Ісуса, який пережив його на десять років. Дослідження ж Іоана Ренан вважає правдивими, щоправда, редагованими рукою християнина. Важливим є те, що мислитель звертається до Талмуду, вважаючи, що досі його даремно ігнорували, адже християнське та єврейське богослов'я розвивалося паралельно, отож історія одного не може бути зрозуміла без історії іншого. Якщо і варто десь шукати правдиві свідчення про Ісуса, то саме в Талмуді, де дорогоцінні свідчення перемішані з пустою схоластикою¹³³.

Для дослідника очевидно проблемою є оцінка джерел, на основі яких повинна ґрунтуватися історія Ісуса. Питання і в цінності тих Євангелій, що називаються синоптичними, тобто три перші книги Нового Заповіту. Це Євангелія від Матвія, Марка і Луки. Проблема в тому, що за своїм змістом

¹³¹ Ренан Э. Ж. Жизнь Иисуса; Апостолы / Э. Ж. Ренан ; [пер. с фр. Е. В. Святловский]. – М. : Обновление, 1991. – С.7

¹³² там же, С.25

¹³³ там же, С.27-28

синоптичні Євангелія багато в чому перегукуються, проте четверте Євангеліє від Івана відрізняється за стилем і змістом від синоптичних. Ренан зазначає, що через це виникає невпевненість у написаному, тому він змушений користуватися ним досить обережно ¹³⁴.

Таким чином, на основі вищезазначених джерел Ренан створює нову історію життя Ісуса Христа. Ця історія зображена автором у 28 главах, з детальним описом дитинства, молодості, розвитком ідей Ісуса, його подальшої долі та, власне, долі ворогів Спасителя. В цілому Ісус для Е. Ренана – Месія, котрий подорожував із групою найближчих прихильників три роки в Палестині. Його проповідь отримала найбільший відгук серед мешканців своєї Галілеї, проте його прийняли вороже в Єрусалимі. Бідні, жінки та діти стали найбільш вдячною аудиторією для Ісуса. До кінця третього року суспільного життя Ісуса прийняли перед Пасхою в Єрусалимі та розп'яли. Однак любов учнів повернула його до життя – він воскрес у їхніх серцях ¹³⁵.

Важливим є те, що Ренан, як історик, заперечує все надприродний аспект воскресіння Ісуса. Для нього історія біографії Месії закінчується саме розп'яттям. Для автора найважливішим було збереження образу Христа як високодуховної людини, не тілесне безсмертя, як сказано в Новому Завіті, а безсмертя в серцях учнів. Тому Ренан вважає історії апостолів про воскресіння занадто легковажними, а бачення Марії Магдалини Ренан називає «божественною силою кохання» ¹³⁶.

Таким чином, Ренан на основі аналізу Євангелій представив історію Ісуса як історію живої людини, котру він зображує у двох іпостасях: геній і герой. Проте, як справедливо зазначає Трубецкой, такий своєрідний виклад біографії Ісуса має значні недоліки: художня цікавість до опису часто бере верх над науковою, як наслідок – зображувана картина виходить яскравою, проте зовсім не обґрунтованою; другий недолік пов'язаний з неправильним розумінням

¹³⁴ там же, С.294

¹³⁵ там же

¹³⁶ там же, С.269-281

сутності релігії, адже Ренан сприймає її із зовнішньої сторони аксесуарів та культу, проте самій природі релігійної віри така сентиментальність не потрібна. Звідси і поява релігійного генія ¹³⁷.

Важливо зазначити, з такою подачею життя Ісуса Ніцше був знайомий, адже під час створення «До генеалогії моралі» філософ був розчарований усім написаним раніше і шукав нові шляхи, тому він читав Достоевського та Ренана. У 1887 році він знову звернувся до цих авторів у процесі роботи над «Волею до влади». А у лютому 1888 р. він інтенсивно читав саме Достоевського «Ідіот» та Ренана «Життя Ісуса». Вплив цих авторів простежується власне у творах Ніцше 1888 року ¹³⁸.

Отож, будучи ознайомленим із Ренановим викладом біографії Ісуса та його версією трактування образу Спасителя, Ніцше зазначає: «... з усіх можливих означень вибрав два, які найменше відповідають Ісусовій удачі: назвав його генієм і героєм. Але якщо і є щось неєвангельське, то це слово «герой» ... і яке ж нерозуміння в тому, щоб звати його генієм!» ¹³⁹

Ніцше, критикуючи Ренана, стверджує, що Ісус не може бути героєм, він ні з чим не бореться. Та й взагалі в Євангеліях не міг постати такий образ, адже інстинктом в них є заперечення будь-якої боротьби, а нездатність боротися перетворена на мораль. Тим паче, Ісус не претендує на те, щоб зватися Божим дитям, такими є всі люди. Не можна називати Ісуса і генієм, адже саме це поняття вироблене культурою і за часів, коли жив Ісус, не мало взагалі ніякого значення ¹⁴⁰.

Таким чином, очевидно, що Ніцше не розділяв позиції Ренана. Варто зауважити, що Ніцше мав протестантську вкоріненість і на відміну від Ренана, котрий був французом, зростав у Німеччині. У своїх творах він критикував як християнство, так і культуру в цілому. Проте Ренан навпаки шукав у цій

¹³⁷ Див.: Трубецкой С.Н. Ренан и его философия / С.Н. Трубецкой // Русская мысль. – 1898. – Кн. III. Март. – С.91

¹³⁸ Див.:Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б.В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С. 249, 262, 297

¹³⁹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.361

¹⁴⁰ там же, С. 361-362

культури, та протестантизмі зокрема, натхнення. Обидва захоплювалися філологією, проте німець лапідарний у своїх висловлюваннях, для нього не важливе художнє обрамлення, коли ж француз доволі часто грішить формою викладу думок. Проте є й дещо спільне у поглядах мислителів: обидва вважають догмат християнського віровчення неправильно трактованим; обидва звинувачують священиків, а особливо апостола Павла у викривленні християнства та неправильному розумінні Ісусового символізму; обидва наголошують, що історія християнства походить і розвивається разом з іудаїзмом. Попри цю зовнішню схожість, позиція стосовно розуміння образу Христа, що є найголовнішим, значно відрізняється, якщо для Ренана Ісус – геній і герой, то Ніцше нетерпимий стосовно такого трактування образу Христа як фанатика.

Як зазначалося раніше, Ніцше був добре знайомий також із працями Штрауса, критиці праці якого присвятив «Невчасні міркування I: Давід Штраус: сповідник і письменник». Проте для нашого дослідження важливим є те, що у 1865 р. придбав екземпляр книги Д. Штрауса «Життя Ісуса». Книга вийшла друком 1835 р. і відразу зробила Штрауса, маловідомого тюрингенського теолога, відомим.

Варто зауважити, що «Життя Ісуса» Штраус писав під впливом Шляєрмахера, переконаний Левіт. Штраус виходив із філософії релігії Гегеля, застосувавши її до теології. Він виходить з тези Гегеля, що релігія має у своїй формі лише уявлення, філософія ж підіймає до форми поняття. З цього випливає, що християнський догмат містить істину, але вона подана в неправильній формі. Проте є велика різниця у методології: якщо Гегель підіймає релігійне уявлення до поняття, то Штраус зводить його до створеного міфу. Таке зведення релігії до міфу повинне було пояснити не лише віру, а й біблійні чудеса ¹⁴¹.

В цілому прийнято вважати, що поява «Життя Ісуса» Штрауса ознаме-

¹⁴¹ Лёвит К. От Гегеля к Ницше : Революционный перелом в мышлении XIX века : Маркс и Кьеркегор / Карл Лёвит. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 522

нувала розкол гегелівської школи на праве та ліве крило. Штраус відносив себе до середини, проте насправді був представником лівого гегельянства, головною рисою якого було критичне ставлення до догматизму в філософії та релігії ¹⁴².

Перше видання «Життя Ісуса» відбулося 1835 р., проте у 1864 р. Штраус знову повертається до цієї теми, випускаючи оновлений варіант під назвою «Життя Ісуса оброблене для німецького народу». Дослідники пов'язують це з тим, що дана тема залишалася в центрі телеологічних суперечок, а також зміною поглядів самого Штрауса, котрий прагнув уточнити та доповнити колишнє видання. До того ж на теолога вплинула поява праці Ренана, яку він оцінив досить високо і навіть заявив про своє бажання «написати для німців таку книгу, яку написав для французів Ренан»¹⁴³. Критика Штрауса в основному була спрямована не так на християнське віровчення, як на християнську догматику, це залишилося незмінним в обох виданнях праці. Штраус намагається осмислити Бога як культурно-історичне явище і об'єкта пізнання¹⁴⁴.

Штраус зазначає, що першочергово дана книга призначалася для богословів, проте певне пробудження німецького народу дозволило обговорювати релігійні проблеми і більш широкому загалу. Більш того, богослови не спроможні самотійно розмірковувати стосовно спірних питань про розуміння Бога та життя Ісуса, адже одночасно є і суддями і підсудними, тому прогрес в області релігії можливий лише якщо богослови відкинуть свої пересуди і співпрацюватимуть із мислячими членами пастви. Штраус також відверто говорить про парадоксальність тієї ситуації, що Христос церковний не може бути об'єктом для біографії, церковне уявлення про Христа та історико-біографічний прагматизм не поєднуювані, адже при спробі створити історичне життя Ісуса людський та божественний елементи взаємовиключають один

¹⁴² Див.: Каримский А.М. Давид Фридрих Штраус и его «Жизнь Иисуса» / А.М.Каримский // Ф. Штраус Жизнь Иисуса: кн. 1 и 2. – М: Республика, 1992. – С.5

¹⁴³ Штраус Д.Ф. Жизнь Иисуса: кн. 1 и 2 / Д.Ф. Штраус; [пер. с нем. В.Ульрих]. – М : Республика, 1992. – С.30

¹⁴⁴ Див.: Каримский А.М. Давид Фридрих Штраус и его «Жизнь Иисуса» / А.М.Каримский // Ф. Штраус Жизнь Иисуса: кн. 1 и 2. – М: Республика, 1992. – С.С. 5-6

одного ¹⁴⁵.

В «Житті Ісуса» автор розглядає євангельські історії в світлі міфології. Релігія, за словами Штрауса, з'являється в епоху творчості, коли уява переважає над розумом. Штраус детально розглядає поняття «чудо», яким зазвичай охарактеризовують явище, що не можна пояснити з точки зору дії та взаємодії кінцевих причин, тобто воно є ефектом втручання надприродної причини, або самого Бога. Таким чудом прийнято вважати зачаття Ісуса. Характерно, що таких чудес не визнає історія, що слідує власним законам, проте релігійна людина приймає все на віру. Але якщо християнська віра вимагає і від науки вірити в чудо, то остання за своєю природою не спроможна прийняти чудо за істину ¹⁴⁶.

Власне, мета роботи Штрауса полягала тому, щоб довести, що християнська релігія, зобов'язана своїм початком не чуду, а цілком природнім причинам. Для Штрауса беззаперечним є те, що Євангелія містять історичні факти, наприклад: дитинство Ісуса в Назареті, Його Хрещення, опозиція фарисейству, проповідь та розп'яття на хресті. Однак історія, по Штраусу, служить всього лише каркасом Євангелій, зміст же каркаса є міфом. Штраус під поняттям «міф» розуміє будь-яку неісторичну розповідь, будь-якого походження, головне, щоб релігійна община вбачала в цій розповіді елемент своїх вірувань та вираження корінних ідей. В цю розповідь повинен повірити народ, або представники окремої релігійної спільноти, це засвідчить, що міф створювався не лише під впливом індивідуального натхнення, а у зв'язку з народним помислом ¹⁴⁷. Тому історичні відомості про життя Ісуса недостовірні, вони поросли міфічними нашаруваннями. Таким чином, Штраус розділив опис життя Ісуса на три розділи, кожний з яких містить окремі групи міфів.

Отже, Штраус впевнений в тому, що Ісус – історична особистість, проте історії про непорочне зачаття, воскресіння Христа та інші чудеса, пов'язані з

¹⁴⁵ Див.: Штраус Д.Ф. Жизнь Иисуса: кн. 1 и 2 / Д.Ф. Штраус; [пер. с нем. В.Ульрих]. – М : Республика, 1992. – С.23-30

¹⁴⁶ там же, С.136-127

¹⁴⁷ там же, С.144-145

Ісусом, не проходять історичної верифікації. На підтвердження своєї позиції Штраус наводить певні аргументи: жодне з Євангелій не написане апостолом; перше докладне повідомлення про те, як з'явилася віра в воскресіння Ісуса серед його учнів Штраус знаходить у апостола Павла; теолог допускає, що після зняття з хреста Ісус міг ще бути живим і прийти в себе завдяки цілющим травам, до того ж, був похований не своїми учнями, а Йосипом. Таким чином, на основі свого аналізу Штраус намагається піддати константи християнського віровчення раціоналізації.

Як зазначалося раніше, Ніцше в «Антихристі» зазначає, що познайомився з працею Штрауса, коли йому було двадцять років, проте, для нього не доцільним видається сам метод Штрауса. «І мене нітрохи не обходять суперечності «переказу». Хіба ті святі легенди взагалі можна назвати «переказом»? Оповідки про святих – найдвозначніші з-поміж літературних творів: удаватися до наукових методів при їх вивченні ... це просто вчене неробство», – зазначає філософ ¹⁴⁸. Отож, для Ніцше все очевидно: немає ніякого «чуда» у житті Спасителя і немає сенсу у тому, щоб витратити час на вивчення вигадок євангелістів.

Проте, якщо позиції Ренана та Штрауса філософ критикує, то у випадку з Достоевським Ніцше не лише розділяє його бачення, а й надає Ісусу таку характеристику як «ідіот». Парадоксально, що згадане це слово не в негативному, а в позитивному сенсі, це виглядає як апеляція до роману Достоевського, де створений яскравий образ земного Ісуса, ідіота Мишкіна. Ким є Мишкін, чому він має дивовижну владу над усіма, з ким би він не говорив? Він – внутрішній двійник людини, він знає про правду, йому не розповіси неправду.

Цікавим видається зауваження Ясперса, котрий зазначає, що попри очевидний натяк на роман Достоевського, достеменно невідомо, чи читав Ніцше «Ідіота», адже перший німецький переклад вийшов тільки в 1889 році і

¹⁴⁸ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.360

не міг бути відомий Ніцше. Ясперсу не вдалося встановити чи існував уже тоді французький переклад, і якщо так, то чи був він доступний Ніцше, дослідник навіть не впевнений чи чув Ніцше взагалі його назву, або, можливо, ми маємо тут справу з дивним збігом. Кінець цієї фрази Ніцше, слово «ідіот», не друкувалося у виданнях, підготовлених його сестрою Елізабет, а став відомий лише завдяки Гофмільлеру ¹⁴⁹.

Тим не менш, важливо, що Ніцше відкидає будь-яке значення власне вчення Ісуса, він підкреслює що весь сенс в даному випадку сконцентрований у внутрішньому, у житті Ісуса, у тій практиці, яку він залишає. Сенс боротьби Ніцше з історичним християнством за справжній образ Ісуса Христа пов'язаний з пошуком абсолютного начала в самій людині, того, що реалізується в конкретному житті емпіричної особистості, а не через причетність до абстрактних і надприродних основ. Все це точно відповідає головним складовим інтерпретації образу Ісуса Христа в романах Достоевського.

«Той дивний і хворий світ, у який нас уводять Євангелія, – світ, ніби відтворений в одному російському романі, де босяк, «здитинілий» ідіот і навіжений улаштовують диспут...», – пише Ніцше ¹⁵⁰. Ідіот – це просто індивідуаліст. Слідом за Достоевським Ніцше сприймає святість як щось ідіотичне, тому для нього Ісус – це повна протилежність генію Ренана. Павло не ідіот, а геній, зазначає Ніцше, і саме він зробив Христа всесвітньовідомим ¹⁵¹.

Таким чином, при співставленні праці «Життя Ісуса» Ренана та Штрауса стає помітною різниця: Ренан заздалегідь виключає можливість занурення в догматичні суперечки, мова йде лише про зовнішню канву подій, коли ж Штраус будує своє дослідження на богословському ґрунті. Ніцше ж не розділяє позиції жодного дослідника, для нього очевидно, що Ісус не може бути ні героєм, ні генієм тим паче. Геній – негативна характеристика, вона скоріше

¹⁴⁹ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – С.20

¹⁵⁰ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.363

¹⁵¹ Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б.В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – С.262

стосується апостола Павла, котрий викривив християнське віровчення. Ісус же – ідіот, тобто індивідуаліст, котрий живе відірвано від зовнішнього світу і слідує власним переконанням. Для Ніцше жодного значення не має і занурення у богословські суперечки, правди там не знайдеш, потрібно дивитися безпосередньо на спосіб життя Ісуса, адже він діяв у відповідності до власних переконань.

Очевидно, що всі вищезгадані дослідники визнають існування Ісуса як історичної особи, проте прагнуть відійти від «літературної» історії, піддають Євангелія критичній обробці і намагаються раціонально пояснити всі чудеса, якими обрамлена постать Ісуса. Варто зауважити, що помітною є і тенденція до олюднення Ісуса Христа. Ренан, Штраус та Ніцше схожі у своєму прагненні деміфологізувати образ недосяжного Месії, наблизити його до кожної людини. Для Ренана та Штрауса історія Ісуса завершується на хресті, воскресіння ж вони трактують як любов, що постала у серцях послідовників Ісуса. Для Ніцше також беззаперечним є існування Ісуса, він ставить перед собою амбітнішу мету – дослідити психологічний тип Спасителя.

3.3 Амбівалентність образу Ісуса Христа у праці Ф. Ніцше «Антихрист».

Згідно з Новим Завітом діяльність на землі Ісуса Христа – діяльність Божественного Месії, насамперед його жертва, про яку розповідається в Євангеліях. Саме Христова жертва є Божою жертвою, що спокутує першородний гріх. Гріх як онтологічний стан буття людини у світі є головною причиною людської недосконалості. Відновлення єдності з надприродним – ідеал людського вдосконалення, яке стає можливим через образ Ісуса Христа, який вказує шлях до спасіння. Важливо, що джерелом християнського морального вчення, сформульованим в Біблії, є й Нагірна проповідь Ісуса Христа, що містить у собі витлумачення та переосмислення найважливіших моральних настанов Старозавітного закону. Для віруючих обов'язковим є беззастережне визнання істинності догматів і слідування основним законам християнства, адже вважається, що Церква, виголошуючи своє віровчення у формі догматів, надихається силою Святого Духа і утверджується авторитетом свого глави – Ісуса Христа ¹⁵².

Проте, як ми з'ясували раніше, протягом XVIII-XIX ст. виник дискурс стосовно того як варто сприймати життя, діяння та вчення Ісуса, що пов'язано із виокремленням неісторичного елементу в Євангеліях. Були здійснені й перші спроби реконструкції життя Месії, наслідком чого є поява перших біографічних досліджень, зокрема «Життя Ісуса» Ренана. Беззаперечно Ніцше був знайомий із Євангеліями та дослідницькою літературою, доступною на той час, але в нього виникла власна концепція трактування образу Ісуса зокрема та всього християнського віровчення в цілому. Ця концепція була зображена у «Антихристі. Спроба критики християнства».

Перш за все варто розуміти, що для Ніцше очевидним є розрізнення особистості Ісуса Христа і християнства як соціального інституту, отож ця праця не є підтвердженням атеїзму філософа. «Прокляття християнству», а не

¹⁵² Див.: Академічне релігієзнавство : підручник / [за наук. ред. А. Колодного]. – Київ : Світ знань, 2000. – С. 395-402

Ісусу Христу.

Ніцше «... цікавить не правда про те, що він робив, що сказав і як, власне, помер, а питання, чи взагалі можна припускати існування цього типу, чи про нього просто переказали» ¹⁵³. Християнство стало на бік недолугих, створило ідеал, який заперечує інстинкти виживання. Християнство висловлює негативну волю до влади, а форма її нігілістичного розвитку – фізіологічний занепад. Це релігія співчуття, а воно заперечує саме життя. Тоді як Ісус був наділений вільним духом, він був «ідіотом», котрий промовляв від свого внутрішнього світу, саме це головне. Для Ісуса жодного значення не мали усталені норми реальності, це все лише як знак рівності. Ісус не був генієм, адже для нього культура не мала жодного значення, він навіть ніколи не чув про неї ¹⁵⁴.

Одна з найважливіших для Ніцше рис Ісуса, через яку, власне, можна зрозуміти характер Спасителя – це його непротивлення. «В нього не було ніяких підстав заперечувати світ, він і гадки не мав про церковне розуміння світу. Заперечення для нього цілком неможливе... таке вчення не могло сперечатися, воно навіть не розуміло, що є або можуть бути інші вчення», – переконаний філософ ¹⁵⁵. Саме таку установку Ісус називає любов'ю. Його життя в любові означає, що для нього немає різниці між чужими і своїми, між іудеями і не-іудеями. Але це непротивлення любові не обмежується тим, що ігнорує всякі відмінності. Християнин не бореться – не бореться навіть тоді, коли його власне життя під загрозою, він не вступає в боротьбу за жодних обставин. Це все є проявом доктрини непротивлення, для Ніцше це один принцип, один інстинкт. Ніцше ставить з повагою до Ісуса саме через те, що «життя Спасителя було втіленням саме тієї практики, – такою була його смерть» ¹⁵⁶.

Важливим видається і той факт, що Ніцше не приймає християнського

¹⁵³ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.361

¹⁵⁴ там же, С.361-363

¹⁵⁵ там же, С. 366

¹⁵⁶ там же

розрізнення на земний і надприродний світи, коли земний світ трактується як грішний. Філософ переконаний, що «царство небесне» – це стан людського серця, але аж ніяк не те, що настане після смерті. «Царство Боже – це не те, чого можна чекати, воно немає ні минулого, ні майбутнього ... це лише досвід людського серця, воно скрізь і ніде»¹⁵⁷.

Філософ вважає, що немає нічого більш нехристиянського, ніж загальноприйняті церковні уявлення про «царство боже» та про божого сина. Найбільша цінність існування Ісуса – це не його смерть, як жертва задля спокути гріхів, а саме його життя! «... Помер так, як жив, як і вчив, – не для спасіння людства, а щоб показати, як людям потрібно жити. Людям він полишив практику...»¹⁵⁸.

Очевидна суперечність: життя Ісуса, його практична поведінка, як і смерть, відрізняються від поведінки церкви, званої його ім'ям. Мабуть, у «християнства» інше джерело, відмінне від життя і поведінки Христа. І коли Ніцше говорить про християнство з презирством, то мова йде не про Христа, а саме про релігію, що була створена по його смерті, релігію, що створив апостол Павло, який, на думку Ніцше, привніс грубі поняття примітивної релігії, яку Ісус вже подолав.

Отож, Ніцше зображає досить своєрідний портрет Ісуса, що виглядає доволі переконливим. Виникає тільки одне питання: чи відповідає такий портрет історичній реальності? Очевидно, що доля правди в цьому є.

Дійсно, загальновідомий факт, що історія становлення християнства охоплює період з середини I ст. до V ст. включно. Протягом цього періоду християнство пережило ряд стадій свого розвитку, серед яких: стадія іудеохристиянства (перша половина I ст.); стадія актуальної есхатології (друга половина I ст.); стадія пристосовництва (II ст.); стадія інституційного і догматичного оформлення (III - V ст.). Важливо, що протягом кожної з цих стадій відбувалася ґрунтовна еволюція віровчення й організації християнства. Для нашого дослідження цінним видається

¹⁵⁷ там же

¹⁵⁸ там же, С.369

той парадоксальний факт, що зачинателем християнського віровчення в протестантській історіографії вважають саме апостола Павла, адже, попри те, що основною фігурою у віровченні є Ісус Христос, на останній стадії оформлення християнства в релігійно-догматичну систему саме апостол Павло описав та аргументував ті загальноприйняті догмати, що лягли в основу Символу віри.

В цьому є доля істинності, переконані релігієзнавці, адже із повчань та проповідей Христа, описаних у Євангеліях, неможливо сконструювати вищезгадані догмати. Перш за все йдеться про те, що Ісус прийшов спасіння не лише ізраїльської народу, а й всього людства в цілому. Проте це позиція не Ісуса, а саме апостола Павла, який на стадії іудеохристиянства створив формулу «універсального християнства», зрівнявши всіх у вірі, не залежно від будь-яких зовнішніх ознак, зокрема національності. Проте варто пам'ятати, що свою діяльність Ісус присвячував «обраному народові», котрим є саме євреї, що і були сучасниками Христа ¹⁵⁹. А. Колодний зазначає, що «якщо месія з'явився для спасіння всього людства, то повинна була отримати нове пояснення й проблема витоків страждання людства ... головним із таких чинників постало б вчення про гріхопадіння Адама, а, отже, і про спадкоємність цього первісного гріха, який позначався на всьому людстві. Саме Послання Павла оформили й закріпили цю концепцію в християнстві II ст.» ¹⁶⁰

Вірогідно, що саме цей факт викликає супротив у Ніцше, адже для нього історія християнства – це історія поступового нерозуміння первісного символізму Христа. Для філософа християнство як релігія, всі догми християнського віровчення – непорозуміння, бо «зрештою був лише один християнин, і його розп'яли на хресті. «Євангеліє» вмерло на хресті» ¹⁶¹. Для Ніцше страшенним непорозумінням є віра у спасіння через Христа, адже справжнє християнство – це ті вчинки і таке життя, як у того, хто помер на хресті, це цілком відмінне буття.

¹⁵⁹ Див.: Академічне релігієзнавство : підручник / [за наук. ред. А. Колодного]. – Київ : Світ знань, 2000. – С. 372-377

¹⁶⁰ там же, С.376

¹⁶¹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Тарашук]. – К. : Основи, 1993. – С.373

Більше того, філософ звертає увагу на той факт, що Ісус не просто помер, його жорстоко вбили і зробили це саме панівні верстви іудейства. І це вкрай важливий факт, адже життя Ісуса є підтвердженням доктрини непротивлення, проте саме його вбивство, на думку Ніцше, зробило Ісуса бунтівника. Громада, серед якої він жив, не зрозуміла головного, того, що його смерть – вище всякого *ressentiment*, Ісус прагнув пройти всі випробування, бо смерть – найвищий доказ вчення. Але апостолом потрібна була відплата, народ очікував «месії», того, що настане «боже царство» і судитимуть всіх ворогів. Відплата полягала в тому, щоб «непристойним способом звеличити Ісуса, водночас відступивши від нього. Найбільший парадокс в тому, що Бога-Отця і Бога-Сина породила *ressentiment*»¹⁶².

Але найгіршим, що могло трапитися із християнством, на думку Ніцше, є діяння апостола Павла, бо «сєнс усього Христового життя Павло просто виніс за межі його життя – в брєхню про «воскрєслоґо» Ісуса. На життя спасителя він міґ взаґалі не зважати, – йому потрібна була лише його смерть на хрєсті»¹⁶³.

Отож, в якому співвідношенні знаходяться Ісус і християнство? Ніцше заявляє: християнство з самого початку є повне перекручування того, що було істиною для Ісуса. Як справедливо зазначає Яспєрс, якщо Ісус – християнин, то первісна громада, і вже тим більше вся пізніша Церква для Ніцше – абсолютно антихристиянський явище. Під словом «християнство» філософ розуміє саме християнство апостолів і церкви. Ісус для Ніцше – не родоначальник християнства, а всього лише один із засобів, яке християнство використовувало в своїх цілях, ось чому вчення Ісуса радикально викривлене в християнстві з самого початку. Ісус реалізував життєву практику, а в Новому Завіті йдеться не про життя, а про віру, яка і стала вченням. Тобто дійсного Ісуса замінили вигаданим образом Ісуса: борця і фанатика, який нападає на священників. А згодом в інтерпретації Павла, з'явився образ Спасителя, в якому важливі були,

¹⁶² там же, С. 374-376

¹⁶³ там же, С. 376

власне, лише смерть і воскресіння ¹⁶⁴.

Грандіозну фальсифікацію, розпочату в Євангеліях, апостол Павло доводить до досконалості. Дельоз, аналізуючи вчення Ніцше, зазначає, що першою такою фальсифікацією є те, що Христос помер за наші гріхи. Тобто Бог віддав свого сина, він заплатив собі своїм сином, оскільки борг людей був незмірний. Але під покровом божественної любові все життя стає з цього моменту реактивним, точніше життя вмирає, але вона відроджується як реактивне, що становить зміст воскресіння. Другою фальсифікацією є те, що, розп'ятий на хресті Бог воскресає. Батько більше не вбиває сина, а син більше не вбиває батька: батько помирає в сині, син воскресає в батьку, а головне – для нас і через нас. Це призводить до того, що у християнській свідомості злопам'ятність змінює напрямок: іудейська свідомість була свідомістю злопам'ятності, свідомість християнська – не чисте сумління, тобто християнська свідомість є свідомістю іудейською, проте перевернутою, адже любов до життя перетворилася в загальне реактивне життя, як її наслідок – образ Ісуса-воїна, що повний ненависті, але через любов ¹⁶⁵.

Отож, для Ніцше образ Ісуса виглядає дійсно досить амбівалентним і проявляється це в тому, що Євангелія не дають нам однозначної картини, тобто реального Ісуса доводиться відновлювати за допомогою критичного аналізу. З точки зору Ніцше, є перший, дійсний образ Ісуса, та другий – інтерпретація, домисел, породжений абсолютно чужими Ісусу інстинктами християнської громади ¹⁶⁶.

Отже, для Ніцше очевидною є різниця між справжнім Ісусом, котрий жив, як вірив та Ісусом, породженим апостолом Павлом і церквою. Ісус – не борець і фанатик, не геній чи герой. Важлива не смерть Ісуса в ім'я порятунку людства, а сам факт його народження, бо саме цей факт розмиває межу між Богом і людиною, ось у чому була суть благої вісті.

¹⁶⁴ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – С.24-27

¹⁶⁵ Див.: Делез Ж. Ницше и философия / Жиль Делез. – М.: Ад Маргинем, 2003. – С. 306-308

¹⁶⁶ Див.: Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – С. 21-22

Таким чином у розділі III був здійснений аналіз деяких підходів Ф. Ніцше до розуміння образу Ісуса Христа, а також огляд композиції та драматургії твору «Антихрист». Особливу увагу приділено порівнянню образу Спасителя у Ф. Ніцше, Е. Ренана, Д. Штрауса та Ф. Достоевського. Також була здійснена спроба розкриття специфіки Ніцшевого розуміння амбівалентності образу Ісуса Христа у праці «Антихрист».

ВИСНОВКИ

Культурно-філософський спадок Ніцше дійсно особливий, адже усі праці німецького мислителя пронизані гострою критикою християнського віровчення. Проте саме поняття «критика» передбачає виявлення не лише негативних аспектів об'єкта дослідження, але і позитивних. Ніцше систематично опротестовує фундаментальні засади та догмати християнства з метою вказати на одну фундаментальну особливість – образ Ісуса Христа був занадто вульгаризований християнською церквою.

Вихований у протестантській родині, Ніцше все ж розпочинає свій аналіз християнського віровчення під раціональним кутом зору. Філософ, як і будь який індивід, що перебуває у соціумі, зазнає зовнішнього впливу дискурсу, в якому перебуває, адже ідея раціоналізації релігії та деміфологізації образу Ісуса Христа вже не просто гостро обговорювалася, а й досліджувалася, свідченням чого є поширення праці Штрауса та Ренана, з якими Ніцше, власне, був знайомий. Отож, підхоплюючи тогочасні філософські ідеї Ніцше займає і свою радикальну позицію, керуючись досить амбітною метою – дослідити психологічний тип Спасителя. Важливо, що філософія Ніцше як така не могла відбутися поза контекстом внутрішнього досвіду переживання християнського віровчення.

У своїй праці «Антихрист» Ніцше, розглядаючи християнство на контрасті з такими релігійними вченнями як буддизм та іудаїзм, доходить до висновку, що саме іудейським священикам потрібно «завдячувати» створенням релігії пригноблених, адже вони своїми діями сприяли денатуралізації цінностей. Ніцше критикує християнство з огляду на те, що ця релігія культивує інстинкти поневолених та пригноблених, це релігія співчуття, де священики чи будь-хто з інстинктом теолога продукують уявлення про слабого Бога. В цьому контексті священик постає як особа, що обертає активні сили людини проти неї ж самої.

Тому для Ніцше очевидним є розрізнення життя та діяння Ісуса Христа як історичної постаті та християнства як соціального інституту, створеного

священиками та апостолом Павлом.

Амбівалентність образу Христа для Ніцше проявляється саме в тому, щоб був справжній Ісус, єдиний християнин, котрий помер так як жив і вірив, котрий полишив життєву практику, та є його інтерпретація, створена апостолом Павлом, для котрого зовсім неважливим було діяння Ісуса, його образ був вкрай спотворений брехнею у «воскреслого» Ісуса.

Церква для Ніцше – абсолютно антихристиянський явище. Під словом «християнство» філософ розуміє саме християнство апостолів і Церкви. Ісус для Ніцше – не родоначальник християнства, а всього лише один із засобів, що християнство використовувало в своїх цілях. Саме тому Ніцше вважає християнство найогиднішим розбещенням, яке лише можна уявити .

Отже, для Ніцше очевидним є занепад релігійної віри в західноєвропейській культурі, проте саме через заперечення всіх існуючих догм християнського віровчення філософ намагається визначити саме початкові ідеї Ісуса, котрий для нього постає як єдиний справжній християнин.

Варто зауважити, що у XVIII-XIX ст. Ренаном, Штраусом та Ніцше була здійснена свого роду революція щодо трактування образу Ісуса Христа, адже вони спромоглися відійти від «літературної» історії Ісуса та спробували дослідити його життя як історичної особи, чому й присвячені їхні праці. Таке дослідження саме історичного Ісуса, надає змогу відійти, під призмою мирського осмислення, від догматичного образу Христа, більше того піддати раціональній оцінці всі ті міфи та легенди, якими овіяний образ Спасителя.

Таким чином, у даному дослідженні була здійснена спроба розкриття специфіки амбівалентності образу Ісуса Христа у контексті рецепції Ніцше христологічних студій. Більше того, вчення цього мислителя відкриває багату дослідницьку перспективу, що передбачає розкриття даної теми з огляду на детальний аналіз підходу Ніцше у відповідності до основ християнського віровчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство : підручник / [за наук. ред. А. Колодного]. – Київ : Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Белый А. Фридрих Ницше [Електронний ресурс] / Андрей Белый. – Режим доступу: <http://nietzsche.ru/look/century/white/> . – Назва з екрана.
3. Бурдо Ж. Властители дум: пророки силы, добра и красоты : Ренан, Штирнер, Ницше, Толстой, Рескин / Жан Бурдо. – М. : URSS, 2007. – 199 с.
4. Ваттимо Дж. После христианства / Дж.Ваттимо ; [пер. с итал. Д.В.Новиков]. – М. : Три квадрата, 2007. – 160 с.
5. Галеви Д. Фридрих Ницше / Д. Галеви, Е. Трубецкой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 480 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Жизнь Иисуса / Г. В. Ф.Гегель // Философия религии в 2-х томах. – М.: Мысль, 1975. – Т.1. – С.35-100.
7. Гегель Г. В. Ф. Философия религии в 2-х т. / Г. В. Ф.Гегель. – М. : Мысль, 1975. – Т.1. – 532 с.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия религии в 2-х т. / Г. В. Ф.Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т.2. – 573 с.
9. Головащенко С.І. Історія християнства : курс лекцій / С. І. Головащенко. – Київ : Либідь, 1999. – 352 с.
10. Данто А. Ницше как философ / Артур Данто ; [пер. с англ. А.А.Лавровой]. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 279 с.
11. Делез Ж. Ницше / Жиль Делез. – СПб. : Аxioma, 2001. – 182 с.
12. Делез Ж. Ницше и философия / Жиль Делез. – М.: Ад Маргинем, 2003. – 377 с.
13. Деррида Жак. Шпоры: Стили Ницше [Електронний ресурс] / Жак Деррида. – Философские науки № 2, 1991. – Режим доступу: http://ec-dejavu.ru/p/Publ_Derrida_Spur.html. – Назва з екрана.
14. Достоевский Ф.М. Идиот / Ф. Достоевский. – Петрозаводск : Карелия, 1982. – 646 с.

15. Дудкин В.В. Достоевский – Ницше (Проблема человека) / В.В.Дудкин. – Петрозаводск: КГПИ, 1994. – 153 с.
16. Евлампиев И. И. Человек и его будущее в философии Ф. Ницше [Электронный ресурс] / И. И. Евлампиев. – Режим доступа: http://www.virtusens.de/walther/werke_e.htm. – Назва з екрана.
17. Экземплярский В.И. Евангелие Иисуса Христа перед судом Фр. Ницше : (Популярные чтения) / Василий Экземплярский. – Петроградъ : «Викторія», 1915. – 166 с.
18. Жаворонков А. История архива Ницше: конфликты и интерпретации [Электронный ресурс] / Алексей Жаворонков. – Режим доступа до ресурсу: <http://nietzsche.ru/biograf/bibliothek/history-arxiv/>. – Назва з екрана.
19. Жильцова Е.А. Проблема религии и восприятия христианства в философии Фридриха Ницше [Электронный ресурс] / Е.А. Жильцова, О. А. Сомсикова . – Режим доступа:
<https://cyberleninka.ru/article/v/problema-religii-i-vospriyatiya-hristianstva-v-filosofii-fridriha-nitsshe> . – Назва з екрана.
20. Зелинский Ф. Ницше и античность / Ф. Зелинский // Ницше Ф. Философия в трагическую эпоху. – М. : Relf-book, 1994. – С. 6-35.
21. Кауфман В. Ницше: философ, психолог, антихристианин / Вальтер Кауфман; [пер. Сухарева В. А.]. – М. : Владимир Даль, 2016. – 655 с.
22. Каримский А.М. Давид Фридрих Штраус и его «Жизнь Иисуса» / А.М.Каримский // Ф. Штраус Жизнь Иисуса: кн. 1 и 2 . – М: Республика, 1992. – 528 с.
23. Коплстон Ф. от Фихте до Ницше / Фредерик Коплстон. – М. : Республика, 2004. – 541 с.
24. Коротков Н.В. Христос Ницше [Электронный ресурс] / Н.В. Коротков. – SYMPOSION. Историко-культурный альманах, 2015. – С.68-72. – Режим доступа: <http://nietzsche.ru/look/xxc/etika/hrist/> . – Назва з екрану.
25. Куклярский Ф.Ф.Последнее слово. К философии современного религиозного бунтарства [Электронный ресурс] / Ф.Ф. Куклярский. – СПб.,

1911. – Режим доступу до ресурсу: <http://nietzsche.ru/look/century/last-word/> . – Назва з екрана.
26. Кузьмина Т. «Бог умер» : личные судьбы и соблазны секулярной культуры [Электронный ресурс] / Т. Кузьмина. – Режим доступу: <http://www.nietzsche.ru/look/xxc/etika/god-died/> . – Назва з екрана.
 27. Кузубова Т.С. Метафизические миры Достоевского и Ницше: дис.доктора.фил. наук: 22.03.2001 / Кузубова Тамара Сергеевна . – Екатеринбург, 2001 . – 329 с.
 28. Лёвит К. От Гегеля к Ницше : Революционный перелом в мышлении XIX века : Маркс и Кьеркегор / Карл Лёвит. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 672 с.
 29. Лифинцева Т.П. Образ Диониса в философии Ницше: трагедия мыслителя / Т.П. Лифинцева // История философии. Вып. 8. – М. : ИФ РАН, 2001. – С. 47-56.
 30. Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевернення / Т.В. Лютий. – К. : Темпора, 2016. – 978 с.
 31. Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта [Электронный ресурс] / Т. Манн // Собр. соч. в 10 т. – М. : Гос. изд-во худож. лит., 1960. – Т. 10. – С. 346-391. – Режим доступу: <http://www.nietzsche.ru/look/xxa/mann-filosof/> . – Назва з екрану.
 32. Ман де П. Аллегории чтения. Фигуральный язык Руссо, Ницше, Рильке и Пруста / Поль де Ман. – Екатеринбург : Издательство Уральского Университета, 1999. – 368 с.
 33. Марков Б.В. Хайдеггер и Ницше [Электронный ресурс] : По изд. : Номо philosophans. Сборник к 60-тилетию профессора К.А.Сергеева / Б.В.Марков. – СПб., 2002. – С.205-225. – Режим доступу: <http://nietzsche.ru/influence/philosophie/markov1/> . – Название с экрана.
 34. Марков Б.В. Человек, государство и Бог в философии Ницше / Б.В. Марков. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – 788 с.
 35. Менжулін В.І. Історико-філософська біографістика:провідні тенденції та

- віхи становлення // Наукові записки. – Т.115:Філософія та релігієзнавство.- К.:НаУКМА, 2011 —С. 18-25.
36. Менжулін В. Філософія, біографія та психоаналіз: Випадок Ніцше. Стаття 1 «Лікар» [Електронний ресурс] / В. Менжулін. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2518/Menzhulin_filosofiya_biohraftiya.pdf?sequence=1 . – Назва з екрана.
 37. Метель О.В. Проблема свободного исследовательского поиска в католической Церкви: Э. Ренан и А. Луази [Електронний ресурс] / О.В. Метель. – Режим доступу:<https://cyberleninka.ru/article/n/problema-svobodnogo-issledovatelskogo-poiska-v-katolicheskoy-tserkvi-e-renan-i-a-luazi/viewer> . – Назва з екрана.
 38. Мочкин А.Н. Фридрих Ницше (интеллектуальная биография) / А.Н. Мочкин. – М., 2005. – 246 с.
 39. Муретов М. Д. Эрнест Ренан и его «Жизнь Иисуса»: (характеристика, изложение, критика) / М.Д. Муретов // Богословский вестник. – 1892. – № 12. – С. 393-410.
 40. Николаев Ю. Ренан как беллетрист / Ю. Николаев // Русское обозрение. – 1893. – Т. 21. Июнь. – С. 844-859.
 41. Ницше и современная западная мысль : сб.ст. / Под ред. В. Каплуна . – СПб. : Европейский университет ; М. : Летний сад, 2003. – 586 с.
 42. Ницше Ф. Полное собрание сочинений в 13 томах / Фридрих Ницше. – М. : Культурная революция, 2009. – Т.6: Сумерки идолов. Антихрист. Ессе homo. Дионисовы дифирамбы. Ницше contra Вагнер. – 408 с.
 43. Ницше: Pro et contra : антологія / [сост. Ю. В Синеокая]. – СПб. : Издательство Русского Христианского Гуманитарного Института, 2001. – 1076 с.
 44. Ніцше Ф. Людське, надто людське: Книга для вільних умів / Фрідріх Ніцше. – Львів : Астролябія, 2012 (а). – 408 с.
 45. Ніцше Ф. Народження трагедії / Фрідріх Ніцше // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової критичної думки ХХ ст. ; [за ред.М. Зубрицької]. –

Львів : Літопис, 1996. – С. 42-54.

46. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів : Літопис, 2002. – 320 с.
47. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишко, П. Таращук]. – К. : Основи, 1993. – 413 с.
48. Новик И. Идея смерти Бога в философии Ницше [Электронный ресурс] / И. Новик . – Режим доступа: <http://nietzsche.ru/look/xxc/etika/novik/> . – Назва з екрана.
49. Перцев А.В. Ф. Ницше: Дела семейные [Электронный ресурс] / А.В. Перцев. – Вести Московского Университета, 2001. – № 2. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/biograf/litera/family/> . – Назва з екрана.
50. Перцев А.В. Незнакомый Ницше: психолог, остроумец и знаток женщин / А.В. Перцев. – СПб. : Владимир Даль, 2009. – 480 с.
51. Подорога В. А. Мир без сознания : Проблема телесности в философии Ницше / В. А. Подорога // Проблема сознания в современной западной философии. – М. : Наука, 1989. – С. 15-32.
52. Попкова Л. Хроника «звездной дружбы». Ф. Ницше и Р. Вагнер [Электронный ресурс] / Л. Попкова. – Режим доступа: <http://www.nietzsche.ru/biograf/litera/star-friends>. – Назва з екрана.
53. Рассел Б. Ницше / Б.Рассел // История западной философии : и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней [Электронный ресурс] / Б. Рассел. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2008. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/rassb01/txt64.htm>
54. Ренан Э. Ж. Жизнь Иисуса; Апостолы / Э. Ж. Ренан ; [пер. с фр. Е. В. Святловский]. – М. : Обновление, 1991. – 335 с.
55. Сафрански Р. Ницше : биография его мысли / Р. Сафрански; [пер. с нем. И. Эбаноидзе]. — М.: Издательский дом «Дело», 2016. – 456 с.
56. Свасьян К.А. Ницше или Как становятся Богом. Две вариации на одну судьбу / К.А. Свасьян // Фридрих Ницше: сочинение в 2-х томах. – М. :

Мысль, 1990. – Т.1.

57. Слотердейк П. Об исправлении Благой вести. Пятое евангелие Ницше [Электронный ресурс] / Петер Слотердейк. – Режим доступа: <http://nietzsche.ru/look/xxc/etika/sloterdeik/> . – Назва з екрана.
58. Трубецкой С.Н. Ренан и его философия / С.Н. Трубецкой // Русская мысль. – 1898. – Кн. III. Март. –86-120 с.
59. Фаритов В.Т. — Бог и христианство в философии Г.В.Ф. Гегеля и Ф. Ницше: опыт сравнительного исследования [Электронный ресурс] / В.Т.Фаворитов. – Философская мысль, 2016. – № 2. – С. 105 - 134. – Режим доступа: https://e-notabene.ru/fr/article_17854.html . – Назва з екрана.
60. Фейербах Л. Сущность христианства / Л. Фейербах // Сочинения в 2-х томах. – Т.2. – М. : Наука. – 1995. – 425 с.
61. Франк С. Л. Фридрих Ницше и этика любви к дальнему [Электронный ресурс] / С. Л. Франк // Электронная библиотека Одинцовского благочиния. – Режим доступа : http://odinblago.ru/filosofiya/frank_sl/frank_sl_fridrikh_nicshe/. – Название с экрана.
62. Фридрих Ницше и философия в России: Сборник статей / [сост. Н. В. Мотрошилова, Ю. В. Синеокая]. – СПб.: Русский Христианский гуманитарный институт, 1999. – 312 с.
63. Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль. – 2006. –Т.1. – 602 с.
64. Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль. – 2007. –Т.2. – 456 с.
65. Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» [Электронный ресурс] / М.Хайдеггер. – Вопросы философии. 1990, №7, с. 143-176. – Режим доступа : <http://ec-dejavu.ru/g/God.html> . – Назва з екрана.
66. Холлингдейл Р.Дж. Фридрих Ницше. Трагедия неприкаянной души / Р.Дж. Холлингдейл ; [пер. с англ. А.В. Милосердовой]. – М. : Центрполиграф, 2004. – 383 с.

67. Цвейг С. Фридрих Ницше : борьба с безумием / Стефан Цвейг ; [пер. с нем. С.И. Бернштейна]. – Таллин: Периодика, ГНТ МП «Элмика», 1990. – 63 с.
68. Цьолух С.Т. Роздуми про Фрідріха Ніцше / Сергій Цьолух. – Вінниця : Едельвейс і К., 2008. – 515 с.
69. Чижевський Д. Гегель і Ніцше // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 4. – С. 339-360.
70. Шаап С. Человек как мера. Учение Ницше о ressentimente / Сибе Шаап. – К. : Видавництво Жупанського, 2008. – 209 с.
71. Шестов Л. Достоевский и Ницше. Философия трагедии / Шестов Л. // Сочинения. – М.: Раритет, 1995. – С. 15-175.
72. Штейнер Р. Фридрих Ницше : Борец против своего времени / Рудольф Штейнер. – М. : Новалис, 2010. – 224 с.
73. Штраус Д.Ф. Жизнь Иисуса: кн. 1 и 2 / Д.Ф. Штраус; [пер. с нем. В.Ульрих]. – М : Республика, 1992. – 528 с.
74. Щепетова А.А. «Der Antichrist». Христианство. Образ Христа у Ницше [Электронный ресурс] / А.А. Щепетова // Образ Христа в Новом Завете и произведениях Ницше. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2003. – Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru/a/Antichrist.html> . – Назва з екрану.
75. Юнгер Ф.Г. Ницше / Фридрих Юнгер ; [пер. с нем. А.В.Михайловского] . – М. : Праксис, 2001. – 253 с.
76. Ясперс К. Ницше. Введение в понимание его философствования / Карл Ясперс ; [пер. Медведев Ю.]. – СПб. : Владимир Даль, 2003. – 628 с.
77. Ясперс К. Ницше и христианство / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т.Ю.Бородай]. – М. : Медиум, 1994. – 115 с.
78. Beyond the Unconscious: Essays of Henri F. Ellenberger in the History of Psychiatry, introduced and edited by Mark S. Micale. - Princeton: Princeton University Press, 1993.- XII, 428 p.
79. Biser Eugen. Gott ist tot : Nietzsches Destruktion des christlichen Bewusstseins / Eugen Biser. – München : Kösel-Verlag, 1962. – 309 p.
80. Brobjer T.H. Nietzsche's philosophical context: an intellectual biography /

- Tomas H. Brobjer . – Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2008. – 270 p.
81. Diethe C. Historical dictionary of Nietzscheanism / Carol Diethe. – Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth, UK : The Scarecrow Press, Inc., 2007. – 2ed ed. P. cm. – 366 p.
 82. Ellenberger H. F. The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry.- New York: Basic Books, 1970.- XVI, 948 p.
 83. Elman B. Nietzsche and Buddhism [Електронний ресурс] / Benjamin A. Elman. – Journal of the History of Ideas, Vol. 44, No. 4. (Oct. - Dec., 1983), pp. 671-686. – Режим доступу: http://www.princeton.edu/~elman/documents/Nietzsche_and_Buddhism.pdf
 84. Hollingdale R. J. Nietzsche / R. J. Hollingdale. – London ; Boston : Routledge & Kegan Paul, 1973. – 225 p.
 85. Kaufmann W.A. Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist / Walter Kaufmann. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1974. – 533 p.
 86. Kuderowicz Z. Nietzsche / Zbigniew Kuderowicz. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 2004. – 270 s.
 87. Lavrin Janko. Nietzsche: a biographical introduction / Janko Lavrin. – London : Studio Vista, 1971. – 144 p.
 88. Mistry F. Nietzsche and Buddhism / Freny Mistry. – Journal of the History of Ideas, Vol. 44, No. 4. – Режим доступу до статті : https://www.princeton.edu/~elman/documents/Nietzsche_and_Buddhism.pdf. – Назва з екрана.
 89. Nietzsche F. Antychryst proba krytyki chrzescijanstwa / Friedrich Nietzsche. – Krakow : Zielona Sowa, 2006. – 77 s.
 90. Nietzsche F. Selected letters of Friedrich Nietzsche / Friedrich Nietzsche ; [edited and translated by C. Middleton]. – Chicago: University of Chicago Press, 1969. – 368 p.
 91. Nietzsche F. The Anti-Christ, Ecce Homo, Twilight of the Idols / Friedrich Nietzsche. – Cambridge University Press, 2005. – 296 p.

92. Nietzsche F. W. Aus meinem Leben [Электронный ресурс] / F. W. Nietzsche. – Режим доступа: <http://www.thenietzschechannel.com/work-unpub/youth/1858-fmlg.htm>. – Назва з екрана.
93. Nietzsche F. Samtliche Werke: kritische Studienausgabe in 15 Banden. Der Fall Wagner. Gotzen-Dammerung. Der Antichrist. Ecce homo. Dionysos-Dithyramben. Nietzsche contra Wagner. Hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari / Friedrich Nietzsche. – Munchen : Deutscher Taschenbuch Verlag; Berlin : de Gruyter, 1988. – 461 S.
94. Panaioti A. Nietzsche and Buddhist Philosophy / Antoine Panaioti/ - Cambridge University Press, 2013. – 244 p.
95. Ray M.A. Subjectivity and irreligion : atheism and agnosticism in Kant, Schopenhauer and Nietzsche / Matthew Alun Ray . – Ashgate, 2003. – 121 p.
96. Ratner-Rosenghagen J. “Dionysian enlightenment”: Walter kaufmann's Nietzsche in historical perspective [Электронный ресурс] / J. Ratner-Rosenghagen. – Cambridge University Press, 2006. – Режим доступа: <https://www.cambridge.org/core/journals/modernintellectualhistory/article/dionysian-enlightenment-walter-kaufmanns-nietzsche-in-historicalperspective/8DEE3FAAC1B8B5559B13125D051542FA> . – Назва з екрану.
97. Richardson J. Nietzsche's New Darwinism / John Richardson. – Oxford University Press, 2004. – 287 p.
98. Richardson J. Nietzsche's System / John Richardson. – Oxford University Press, 1996. – 316 p.
99. Ridley A. Nietzsche F. The Anti-Christ, Ecce Homo, Twilight of the Idols, and Other Writings. / Aeron Ridley, Judith Norman. – NY. : Cambridge University Press, 2005. – 296 p.
100. Roberts T.T. Contesting Spirit. Nietzsche, Affirmation, Religion / Tyler T. Roberts. – Princeton University Press, 1998. – 230 p.
101. Safranski R. Nietzsche. A Philosophical Biography / R. Safranski. – London: Granta books, 2003. – 412 p.

102. Sloterdijk P. Nietzsche Apostle / Peter Sloterdijk. – Los Angeles : Semiotext, 2013. – 89 p.
103. Solomon R.C. Living with Nietzsche : What the Great «Immoralist» Has to Teach Us / Robert C. Solomon. – NY : Oxford University Press, 2003. – 244 p.
104. Sommer A. U. Kommentar zu Nietzsches. Der Antichrist. Ecce homo. Dionysos-Dirthyramber. Nietzsche contra Wagner / Andreas Urs Sommer. – Berlin / Boston : Walter de GmbH, 2013. – 921 p.
105. Vattimo G. Dialog with Nietzsche / Gianni Vattimo. – NY: Columbia University Press, 2006. – 247 p.
106. Wilkerson D. Nietzsche And the Greeks / Dale Welshon. – London, NY : Continuum, 2006. – 162 p.
107. Winteler R. Nietzsches Antichrist als (ganze) Umwerthung aller werthe [Электронный ресурс] / R. Winteler. – Режим доступа: <https://www.degruyter.com/view/j/niet.2009.38.issue1/9783110208924.2.229/9783110208924.2.229.xml> . – Назва з екрана.
108. Young J. Friedrich Nietzsche: a philosophical biography / Julian Young. – Cambridge University Press, 2010. – 650 p.
109. Young J. Nietzsche's Philosophy of Religion / Julian Young. – NY. : Cambridge University Press, 2006. – 230 p.
110. Hayman R. Nietzsche, a critical life / Ronald Hayman. – Oxford University Press, 1980. – 424 p.